
DOSTOSOWANIE WARUNKÓW EDUKACYJNYCH
DLA UCZNIÓW ZAGROŻONYCH NIEDOSTOSOWANIEM SPOŁECZNYM
I NIEDOSTOSOWANYCH SPOŁECZNIE

W SZKOLE PODSTAWOWEJ I PONADPODSTAWOWEJ

EWA ZABŁOCKA
ALEKSANDRA KLEŚTA

DOSTOSOWANIE WARUNKÓW EDUKACYJNYCH
DLA UCZNIÓW ZAGROŻONYCH NIEDOSTOSOWANIEM SPOŁECZNYM
I NIEDOSTOSOWANYCH SPOŁECZNIE

W SZKOLE PODSTAWOWEJ I PONADPODSTAWOWEJ

EWA ZABŁOCKA
ALEKSANDRA KLEŚTA

A photograph of a school bag and books on a concrete ledge. The bag is a light-colored canvas bag with a top handle and a shoulder strap, resting on the ground. Next to it, a stack of books is placed on the ledge. The background is a blurred outdoor setting with a concrete wall and some foliage.

OŚRODEK ROZWOJU EDUKACJI
WARSZAWA 2023

Konsultacja merytoryczna
Wydział Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych
Izabella Kaczyńska

Redakcja i korekta
Elżbieta Gorazińska

Projekt okładki, layout
redakcja techniczna i skład
Wojciech Romerowicz

Fotografia na okładce: © solovyova/Bank zdjęć Photogenica

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Warszawa 2023
Wydanie I

ISBN 978-83-67366-37-3

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach licencji
Creative Commons   Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjne (CC BY-NC)

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
tel. 22 345 37 00
www.ore.edu.pl

Spis treści

Wstęp.....	4
1. Charakterystyka uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie	5
2. Funkcjonowanie ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie.....	6
3. Optymalne i efektywne wykorzystanie potencjału ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie.....	14
4. Środowisko rodzinne ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie	16
5. Uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym i niedostosowani społecznie w szkole ogólnodostępnej, młodzieżowym ośrodku socjoterapii (MOS) i młodzieżowym ośrodku wychowawczym (MOW).....	19
6. Strategie pracy na rzecz uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie.....	24
7. Zadania i wyzwania dotyczące edukacji uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie w klasie zróżnicowanej.....	27
8. Dostosowania warunków edukacyjnych dla uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie – teoria i praktyka.....	30
9. Zaspokajanie potrzeb uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Studium przypadku.....	35
10. Modele pracy z uczniami ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi w systemach edukacyjnych na świecie	38
Bibliografia.....	43

Wstęp

Współczesny system edukacji w obliczu dynamicznie zmieniającego się świata mierzy się z coraz nowszymi wyzwaniami. Tradycyjne metody nauczania okazują się nieadekwatne, rośnie też liczba uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi i rozwojowymi ze względu na zagrożenie niedostosowaniem społecznym bądź niedostosowanie społeczne. W tych okolicznościach ważne jest tworzenie warunków do rozwoju uczniów oraz przygotowanie ich do życia w społeczeństwie poprzez włączenie. Działanie takie zakłada odrzucanie stereotypów, wzmacnianie poczucia wartości i pewności siebie, pomoc w odkrywaniu zdolności i talentów, kształcenie nawyków, postaw, umiejętności i kompetencji, które pozwolą młodemu człowiekowi na pełnoprawne wejście w proces edukacyjny i życie społeczne.

1. Charakterystyka uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie

Głównymi kryteriami rozpoznawania niedostosowania społecznego są według Jana Konopnickiego kryteria psychologiczne i konsekwencje społeczne. Badacz wyróżnił zachowania zahamowane: brak zaufania do nowych osób i sytuacji, tendencje lękowe i depresyjne, tendencje do zachowań unikowych i wycofywania się oraz zachowania przeciwne, czyli mające charakter demonstracyjny i opozycyjny: negatywizm, agresję, reakcje emocjonalne nieadekwatne do działającego bodźca i sytuacji, wrogość¹. Następstwem takich zachowań jest brak akceptacji młodego człowieka, który doświadcza odrzucenia w środowisku, a co w konsekwencji nasila te zachowania i buduje w nim coraz większe poczucie odrzucenia i wyobcowania oraz intensyfikuje jego opozycyjną postawę.

W procesie socjalizacji przyswajamy umiejętności, które pozwalają nam funkcjonować w grupach społecznych w sposób akceptowalny dla ich członków. Oczywiście uczy się funkcjonować w dość szerokich ramach akceptowalności, ponieważ w różnych środowiskach akceptacja konkretnych zachowań bywa zróżnicowana. Wydaje się jednak, że kluczową umiejętnością będzie zdolność do identyfikowania tych ram, zasad i dostrajanie do nich swojego zachowania, bez konieczności przekraczania ich w celu realizacji własnych potrzeb. Jeśli proces ten nie przebiega prawidłowo, możemy obserwować u młodego człowieka trudności, początkowo o charakterze wychowawczym, a w przypadku braku właściwej interwencji – mające postać niedostosowania społecznego.

Prawie każdemu dziecku zdarzają się próby przekraczania norm społecznych. Może to być związane z jakąś wyjątkowo trudną dla dziecka sytuacją czy naturalną skłonnością dotyczącą fazy rozwojowej (np. okres dojrzewania, pierwsza faza buntu i przekory u dzieci młodszych). Jednak to, co decyduje o charakterze tych zachowań i co może budzić niepokój, to nasilenie, duża powtarzalność oraz tendencja do wzrostu ich ciężaru gatunkowego. Czym innym będzie więc jednorazowe opuszczenie lekcji z powodu np. braku odrobionej pracy domowej, a czym innym notoryczne opuszczanie zajęć w szkole. Inaczej zinterpretujemy jednorazowe zabranie gumki z piórnika koleżanki, a inaczej powtarzające się wyciąganie różnych rzeczy z plecaków rówieśników. Mniej będą nas niepokoić drobne, rzadko pojawiające się kłamstwa niż uporczywe kłamanie w celu uniknięcia konsekwencji lub uzyskania korzyści. Kluczowe jest tu jednak nasilenie i ocena, czy zachowanie jest utrwalonym wzorcem zachowania.

Poważne trudności w tym zakresie mogą przejawiać uczniowie nadpobudliwi, wysoko reaktywni, ale również nadmiernie nieśmiali z dużym poczuciem lęku, zamknięci, apatyczni, bierni. U uczniów wysoko reaktywnych będziemy obserwować zachowania

¹ Konopnicki J., (1971), *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

agresywne, nieadekwatne do sytuacji reakcje emocjonalne: agresję słowną i fizyczną, niszczenie przedmiotów itp. U zahamowanych natomiast częściej będą to zachowania unikowe, np.: izolowanie się, unikanie chodzenia do szkoły, niewykonywanie zadań, nieodpowiadanie na pytania itp.

Następstwem trudności w zakresie stosowania adaptacyjnych strategii społecznych, rozumianych jako zachowania społecznie akceptowalne, jest zakłócenie stosunków społecznych ucznia z otoczeniem, a w konsekwencji – często nieakceptacja i odrzucenie. To będzie powodowało u młodego człowieka poczucie wyobcowania i w rezultacie nasilenie zachowań agresywnych, konfrontacyjnych lub prowadzi do jeszcze większego izolowania się, tendencji lękowych i depresyjnych.

Zagrożenie niedostosowaniem społecznym od niedostosowania odróżnia stopień nasilenia, utrwalenia oraz zakres zachowań i wybieranych strategii społecznych. O zagrożeniu mówimy raczej w stosunku do uczniów, u których nieprawidłowe zachowania są nieadaptacyjną reakcją na trudne sytuacje, z którymi nie umieją inaczej sobie poradzić. U osób niedostosowanych społecznie strategie są już mocno utrwalone i często mają charakter bardziej kompensacyjny niż reaktywny. W takim wypadku wystąpią takie zachowania jak: notoryczne nadużywanie alkoholu i innych substancji psychoaktywnych, ucieczki, duże nasilenie agresji oraz zachowania przestępcze. Warto zauważyć, że dzieci i młodzież przejawiające symptomy zagrożenia niedostosowaniem społecznym, w sytuacji gdy nie uzyskają adekwatnej pomocy, mogą rozwinąć zachowania świadczące o niedostosowaniu społecznym.

2. Funkcjonowanie ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie

W odniesieniu do uczniów, u których obserwuje się oznaki zagrożenia niedostosowaniem społecznym, a nawet przejawy niedostosowania społecznego, kluczowa wydaje się wczesna i szczegółowa ocena funkcjonowania oraz wdrożenie skutecznej i adekwatnej wielospecjalistycznej pomocy. Jest to szczególnie istotne dla uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym, ponieważ jest ono procesem podlegającym zwykle dużej dynamice. Dlatego wdrożenie odpowiedniej pomocy przy wczesnym zaobserwowaniu niepokojących symptomów może ten proces zatrzymać lub przynajmniej znacznie zmniejszyć jego tempo. Trzeba jednak pamiętać, że złożoność tego typu trudności wymaga bardzo rzetelnej diagnostyki w celu odkrycia pierwotnych przyczyn i zrozumienia całego mechanizmu, co potem pozwoli udzielić jak najlepszego wsparcia. Ważne wydaje się prawidłowe i celne zidentyfikowanie wszystkich lub przynajmniej większości czynników wywołujących określone zachowania ucznia. Mówimy tu zarówno o czynnikach wewnętrznych, jak i środowiskowych. Im lepiej uda się poznać dziecko

i jego środowisko, tym pełniej zrozumie się mechanizmy wzajemnego oddziaływania i tym bardziej skuteczną pomoc będzie można wdrożyć.

Myśląc o czynnikach wewnętrznych warunkujących określone zachowania ucznia, bierzemy pod uwagę następujące obszary:

1) Stan zdrowia

W ramach całościowej diagnozy ucznia ważna jest kompleksowa i rzetelna diagnoza medyczna. Trudności w kontroli zachowania mogą być przejawem nieprawidłowości natury np. neurologicznej czy genetycznej, endokrynologicznej i wielu innych. Właściwe postępowanie medyczne może w znaczący sposób wspomóc terapię ucznia.

2) Poziom rozwoju intelektualnego

Diagnoza potencjału poznawczego ucznia jest pomocna w dostosowywaniu wymagań edukacyjnych oraz metod i form pracy dydaktycznej. Analizując potencjał intelektualny ucznia, należy uwzględnić nie tylko wynik końcowy określający sam iloraz, ale szczegółowo przeanalizować profil zdolności, przyjrzeć się, jak rozwijają się funkcje percepcyjne oraz funkcje wykonawcze. Jest to niezmiernie ważne, szczególnie w sytuacjach, kiedy uczeń z dobrym potencjałem nie osiąga sukcesu edukacyjnego. Stan ten może być źródłem frustracji, pojawienia się zachowań opozycyjnych, wycofania z aktywności szkolnych, spadku motywacji do podejmowania wysiłku edukacyjnego, a w konsekwencji nawet konfliktów z prawem.

3) Cechy społecznego funkcjonowania

Na podstawie obserwacji i analizy zachowań ucznia należy określić, w jakich obszarach funkcjonowania społecznego prezentuje on znaczące trudności, oraz zidentyfikować jego potencjał w tym zakresie. Kluczowa wydaje się próba nakreślenia hipotetycznych przyczyn występowania zachowań niepożądanych w kontekście sytuacyjnym, czasowym, osobowym. Pomocne może okazać się określenie, w jakich obszarach występują największe trudności – czy dotyczą one domu, szkoły, czy może kontaktów rówieśniczych lub z innymi dorosłymi.

4) Poziom rozwoju emocjonalnego

Mówimy tu o szeroko rozumianych umiejętnościach identyfikowania swoich emocji, nazywania ich oraz stosowania adekwatnych i adaptacyjnych strategii radzenia sobie z afektem, skutecznym regulowaniu poziomu emocji, aby osiągnąć zaplanowany cel. Należy zainteresować się tym, jak uczeń radzi sobie z emocjami, czy są one adekwatne do bodźca i sytuacji, czy trudność polega na akceptowalnym wyrażaniu tych emocji lub być może nie identyfikuje tych emocji, nie łączy ich z konkretnymi sytuacjami, tłumaczy je i zaprzecza ich pojawianiu się.

5) Kompetencje językowe

Należy przyjrzeć się, jakie uczeń ma kompetencje werbalne do komunikowania swoich potrzeb, stanów emocjonalnych i nawiązywania satysfakcjonujących relacji społecznych. Brak możliwości czy umiejętności w tym zakresie będzie rodził poczucie niezrozumienia, frustracji, a w konsekwencji może prowadzić do nieakceptowanych społecznie innych form demonstrowania swoich stanów afektywnych i związanych z nimi potrzeb.

Trzeba pamiętać, że ocena funkcjonowania nie może odbywać się jednorazowo – powinien to być proces. Ważne jest, aby opierał się on na założeniu, że każde zachowanie jest uwarunkowane wieloma czynnikami, zarówno osobniczymi, jak i środowiskowymi oraz że trudne zachowania u uczniów są zwykle reakcją na skomplikowaną sytuację i sygnałem, że w tym zakresie uczeń sam nie może sobie poradzić.

Ocena funkcjonowania powinna zawierać z jednej strony opis zachowań ucznia w różnych sytuacjach, z drugiej być próbą analizy tych zachowań w kontekście sytuacji. Na tej podstawie można podjąć próbę identyfikacji funkcji takiego zachowania. To pomoże zdecydowanie lepiej zrozumieć zachowania jako strategie radzenia sobie z trudną sytuacją i zidentyfikować potrzeby ucznia. Może to być trudność w sprostaniu wymaganiom, poradzeniu sobie z emocją czy też sytuacją trudną w relacjach rówieśniczych itp.

Na tej podstawie możemy zacząć projektować plan działań terapeutycznych. Celem tych oddziaływań ma być z jednej strony ograniczenie ilości i intensywności zachowań niepożądanych poprzez zmianę czynników wywołujących w środowisku. Z drugiej strony – doposażenie ucznia w wiedzę o sobie, umiejętność radzenia sobie z własnymi emocjami w sytuacjach trudnych, a także akceptowalne strategie radzenia sobie w społecznych sytuacjach, szczególnie tych, które mogą być źródłem frustracji.

Podsumowując, ocena funkcjonowania powinna zawierać informacje o obszarach trudności ucznia, funkcjach zachowań niepożądanych oraz zasobach, na których możemy budować wsparcie, czyli takich, które są jego indywidualnymi cechami, a także o zasobach w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym.

Ważne jest, aby ocena funkcjonowania miała charakter otwarty i dynamiczny, tak jak dynamicznie zmienia się środowisko i sam uczeń. Oznacza to, że zarówno budowanie naszej wiedzy o uczniu będzie procesem, jak i podjęte działania wspierające oraz terapeutyczne powinny podlegać ciągłej i szczegółowej ewaluacji.

Do tak rozumianej oceny funkcjonowania ucznia możemy wykorzystywać metody testowe, skale obserwacyjne i opisowe. Bardzo ważne i niezwykle trafne mogą okazać się materiały z bezpośredniej obserwacji ucznia w jego naturalnym środowisku. Opis postępowania musi jednak dotyczyć nie tylko samego zachowania, ale także sytuacji i kontekstu, w jakich się ono pojawia. Na tej podstawie można próbować wnioskować

o jego funkcji. Będzie to bardzo cenny materiał, zwłaszcza jeśli uda się rozpoznać pewne podobieństwa, powtarzalność i zależność w zachowaniu ucznia w kontekście czasowo-sytuacyjnym. Inaczej mówiąc, możliwe będzie zidentyfikowanie pewnej w miarę stałej zależności między kontekstem zewnętrznym a odpowiedzią emocjonalną i behawioralną ucznia. Możliwe będzie wskazanie, jakie sytuacje czy zachowania innych ludzi budzą w uczniu trudne emocje, takie jak lęk, frustracja, złość, a które w konsekwencji prowadzą do niepożądanych zachowań. Są to niezmiernie ważne dane, służące do budowania strategii pomocy i terapii. Celem takiego podejścia jest znalezienie i wskazanie zależności przyczynowo-skutkowej w odniesieniu do zachowań, które chcemy wyeliminować lub w znaczący sposób ograniczyć oraz tych, które chcemy wzmocnić, ponieważ są adaptacyjne i akceptowane społecznie.

Aby sprostać takim wymaganiom, ocena funkcjonowania musi być wielospecjalistyczna i zakładać holistyczne podejście do młodego człowieka. W kontekście udzielania wsparcia uczniowi kluczowe wydają się informacje pochodzące bezpośrednio z jego środowiska. Tu zdecydowanie łatwiej i trafniej będzie można połączyć zachowania trudne z konkretnymi sytuacjami, zidentyfikować ich funkcję oraz szczegółowo określić środowiskowe czynniki wywołujące, a także rozpoznać zasoby środowiska.

Dokonując oceny funkcjonowania ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym, jak i niedostosowanego społecznie, gromadzimy informacje, a następnie analizujemy je pod kątem tego, jaką funkcję dla ucznia pełnią te zachowania, które chcemy ograniczyć. Przyglądamy się także zasobom, z których możemy czerpać, projektując wsparcie.

Warto odpowiedzieć na poniższe pytania:

- Jakie są to zachowania?
- W jakich sytuacjach się pojawiają?
Czy są to sytuacje sprawdzania wiedzy, czy chodzi o konieczność wystąpienia na forum klasy, a może są to sytuacje społeczne, np. próby dołączenia do grupy, współzawodnictwo, konflikt w grupie itp.?
- Co wywołuje te zachowania?
Szukamy wspólnego mianownika, np. sprawdzamy, czy są to nowe zadania, czy zadania, z którymi uczeń ma największe trudności itp. Warto przeanalizować, co było przed wystąpieniem zachowania oraz co następuje po zachowaniu, czyli jakie pozorne korzyści może odczuwać uczeń, np. zainteresowanie dorosłych, zainteresowanie grupy społecznej, uniknięcie trudnej sytuacji, chwilowa aprobata klasy itp.

Analogicznie analizujemy zachowania pożądane. Przyglądamy się, w jaki adaptacyjny repertuar zachowań jest aktualnie wyposażony uczeń, w jakich sytuacjach czy warunkach są one wykorzystywane, co takiego jest w tych sytuacjach, że potrzeby ucznia są zaspokojone. Na tej podstawie możemy próbować zidentyfikować, jakie prawdziwe

potrzeby ucznia są niezaspokojone i jak kreować środowisko, by pomóc młodemu człowiekowi je zaspakajać w sposób akceptowany.

Stosownie do tych danych możemy zacząć określać **plan pomocy i wsparcia ucznia**. Plan ten powinien uwzględniać:

1) Cechy ucznia – jego zasoby, cechy indywidualne, trudności

Przykładowo, jeśli wiemy, że uczeń ma potencjał poznawczy w granicach normy rozwojowej, a więc powinien dobrze radzić sobie z wymaganiami edukacyjnymi, ale po szczegółowej analizie odkrywamy, że problemem są funkcje wykonawcze, takie jak uwaga i pamięć, możemy w sposób optymalny i adekwatny zróżnicować i dostosować środowisko edukacyjne do indywidualnych cech ucznia. Jeśli jednak zauważymy, że trudności wynikają bardziej z dużej reaktywności emocjonalnej, modyfikacja warunków, jakie będziemy chcieli stworzyć, będzie miała zupełnie inny charakter.

2) Cechy środowiska szkolnego

Analizując specyfikę danej placówki, jej zasoby, możliwości, możemy zobaczyć, jakie elementy tego środowiska utrudniają uczniowi satysfakcjonujące uczestniczenie w edukacji i społeczne kontakty z rówieśnikami. Przykładowo, jeśli uczeń nie radzi sobie w sytuacjach związanych z rywalizacją, kreujemy zadania w taki sposób, by ograniczać rywalizację, a bardziej stawiać na współpracę.

3) Cechy środowiska pozaszkolnego

Zakłada się pełną współpracę z rodziną na zasadach partnerskich w celu ujednoczenia podjętych działań, dodatkowego wsparcia dla rodziny, psychoedukacji, integracji ze środowiskiem szkolnym.

Naszym zadaniem ma być taka modyfikacja środowiska, aby stało się ono bardziej przyjazne dla konkretnego ucznia, zaspokajało jego potrzeby, a w konsekwencji pomagało mu rozwijać indywidualne możliwości. Kluczowe jest zastanowienie się:

- jak możemy zaspokoić potrzeby ucznia inaczej niż w reakcji na jego niepożądane zachowanie;
- w jakich sytuacjach możemy zwrócić mu uwagę;
- jak możemy zmniejszyć jego frustracje z powodu nieradzenia sobie z wymaganiami edukacyjnymi;
- jak możemy pomóc mu zaistnieć w grupie rówieśniczej;
- jak możemy pomóc mu odnieść sukces;
- jak możemy zmniejszyć jego lęk przed porażką;
- jak możemy wzmocnić jego zachowania prawidłowe;
- jak możemy rozwijać te sfery funkcjonowania ucznia, w których dobrze sobie radzi.

Projektowane zmiany będą obejmowały następujące obszary:

1) Organizacja procesu edukacyjnego

Warto pamiętać, że większość uczniów z przejawami zagrożenia niedostosowaniem społecznym to uczniowie z potencjałem poznawczym w normie wiekowej, jednak nieosiągający sukcesu edukacyjnego lub wręcz często uczniowie z olbrzymimi trudnościami w realizacji wymagań edukacyjnych. Konsekwencją tego jest zwykle brak akceptacji u nauczycieli, rodziców i rówieśników. Rodzi to znaczące obniżenie wiary we własne umiejętności, możliwości, powoduje istotny spadek motywacji, wycofanie z podejmowania kolejnych prób, nasilenie strategii unikowych, obniżenie nastroju, jak również szukanie innych sposobów zaistnienia w grupie, np. poprzez zachowania opozycyjne.

W takim przypadku należy zastanowić się, jak możemy dostosować warunki nauki do cech i predyspozycji ucznia, np. poprzez zmianę formy sprawdzania wiedzy, metody podawania wiedzy, dostosowania ilości wymaganego materiału, dodatkową indywidualną pomoc itp. Chodzi o to, by tak dostosować proces nauczania, aby uczeń częściej miał okazję odnosić sukcesy, częściej uzyskiwał wzmocnienia pozytywne. Niezbędna wydaje się tu modyfikacja środowiska szkolnego. Uczeń, który doświadczył akceptacji, ma poczucie sprawstwa i adekwatne poczucie własnej wartości, ma także motywację do zmiany. Nie będą mu już potrzebne mniej akceptowane strategie do zaspakajania swoich potrzeb. Taki uczeń stopniowo nabędzie umiejętności odraczania gratyfikacji, zdolności do podejmowania większego zaangażowania i wysiłku oraz tolerowania ewentualnych porażek.

2) Zaspokajanie potrzeb emocjonalno-społecznych ucznia

Warto przyjrzeć się i zastanowić, jak możemy pomóc uczniowi, np. doświadczać uwagi i akceptacji środowiska bez konieczności realizowania tych potrzeb poprzez zachowania nieakceptowane. Dobrze jest, rozeznając i wykorzystując zasoby ucznia i jego mocne strony, delegować go do zadań, w realizacji których będzie mógł być liderem i kreatorem, a następnie wzmacniać te działania. Początkowo nie muszą być one bezpośrednio związane z treściami edukacyjnymi, na nie przyjdzie czas. Uczeń otrzyma uwagę, akceptację, zainteresowanie otoczenia, których tak bardzo potrzebuje. Warto o tym pamiętać, ponieważ dorośli rzadko powierzają młodym takie zadania w obawie przed porażką. W konsekwencji młodzi ludzie nie mają okazji do doświadczenia sprawstwa i sukcesu. Czują się pomijani, izolowani, niepotrzebni.

Po stronie dorosłych jest wsparcie takiego ucznia i znalezienie mu zadań na miarę jego możliwości zarówno poznawczych, jak i emocjonalnych – tak by zadanie zostało wykonane i zakończone sukcesem. Warto uczniów angażować w różne sytuacje społeczne. Będą to okoliczności, w których towarzyszący uczniowi nauczyciel może na bieżąco modelować jego zachowania, ewentualnie przerywać lub modyfikować uwarunkowania. Celem takich działań będzie u ucznia praca nad pozytywnym obrazem siebie oraz

jego interakcyjnych partnerów – innych uczniów czy nauczycieli. Pozwoli to zaspokajać jego potrzeby w zakresie przynależności do grupy, akceptacji, uwagi społecznej oraz poczucia sprawstwa i bezpieczeństwa w kontaktach społecznych.

Taki sposób pracy pozwoli spojrzeć na młodego człowieka przez pryzmat jego potrzeb, możliwości, mocnych stron, zainteresowań, które do tej pory były realizowane w sposób nieakceptowany przez otoczenie, często były trudne do zrozumienia lub kompletnie niewidoczne, nieznanne. To ważne, bo uczeń zagrożony niedostosowaniem społecznym lub niedostosowany społecznie to często uczeń, który prezentuje się jako zagrażający, konfliktowy, ogólnie kłopotliwy dla szkoły. Takie postrzeganie utrudnia okazywanie mu troski, zrozumienia i sympatii.

Projektując plan działań, musimy przyjąć sposób, w jaki będziemy wzmacniać pozytywne zachowania. Warto zastanowić się, co dla tego ucznia jest ważne i będzie najefektywniejsze oraz jakie są obecnie jego możliwości w odraczaniu gratyfikacji. Oczekiwanie na wzmocnienie nie może być zbyt długie, ponieważ nie przyniesie rezultatów. Jeśli w okresie początkowym zachowań niepożądanych jest bardzo dużo i pojawiają się często, to system wzmocnień odroczonej (np. tydzień) nie będzie prawdopodobnie efektywny. Oczywiście z czasem, w miarę poczynionych postępów, sposób gratyfikacji można modyfikować. Musi to być proces oparty na wnikliwej obserwacji i analizie zachowań ucznia oraz jego bieżącej sytuacji.

Niezbędna będzie dobra współpraca ze środowiskiem domowym. Zawsze mogą wystąpić czynniki zakłócające funkcjonowanie ucznia poza środowiskiem szkolnym, np. trudne wydarzenie w domu czy grupie rówieśniczej poza szkołą itp. Warto mieć stały dostęp do takiej wiedzy o uczniu, żeby móc modyfikować podjęte działania zgodnie z jego obecną sytuacją.

Analizując trudne zachowania ucznia, warto zastanowić się, jakie reakcje klasy, nauczyciela czy rodzica wzmacniają te zachowania, a które wyciszają. Warto próbować eliminować lub przynajmniej ograniczać wzmocnienia nieakceptowanych zachowań. Często jest to trudny proces. Dlatego należy sprawdzić, czy nieakceptowane zachowanie nie jest wzmacniane przez pozorną strategię zaradczą, np. poprzez wyjście do pedagoga. Dla ucznia wzmacniająca może okazać się uwaga dorosłego, uniknięcie pobytu w klasie, wystrzeżenie się trudnej sytuacji sprawdzania wiedzy na lekcji itp.

Warto przyjrzeć się czynnikom powodującym hamowanie czy zmniejszenie się zachowań niepożądanych. Dobrze jest zastanowić się nad zasobami znajdującymi się w środowisku, do których należą np.: rodzice, kolega, ulubiony nauczyciel czy inny pracownik szkoły. Często jest to potencjał do budowania bazy wzmocnień zachowań pożądanых oraz źródło wiedzy o potrzebach młodego człowieka.

W przypadku uczniów z trudnościami w stosowaniu adaptacyjnych strategii społecznych, czyli pozwalających na satysfakcjonujące interakcje społeczne, bardzo ważna jest spójność komunikatów zwrotnych, jakie uczeń otrzymuje. Cenna jest ścisła i dobra współpraca szkoły ze środowiskiem domowym, a także pozaszkolnym.

Bardzo ważne jest, aby pamiętać, że oprócz eliminowania zachowań niepożądanych powinniśmy równoległe dążyć do wywoływania i wzmacniania jak największej liczby aktywności ucznia w środowisku. Tylko bowiem poprzez satysfakcjonujące działania młody człowiek może realizować swoje potrzeby. Jeśli skupimy się jedynie na eliminowaniu niepożądanych zachowań, a nie pokażemy uczniowi alternatywnych sposobów zaspokojenia jego potrzeb, to po chwilowej poprawie funkcjonowania uczeń wróci do wyuczonych zachowań, które choć mało adaptacyjne, dają mu poczucie częściowej realizacji potrzeb.

Równoległe do pracy nad warunkami szkolnymi powinniśmy ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym doposażyć w nowe kompetencje podczas zajęć socjoterapeutycznych, a ucznia przejawiającego już niedostosowanie społeczne – w ramach zajęć o charakterze resocjalizacyjnym. Obie grupy uczniów powinny być też objęte pomocą psychologiczno-pedagogiczną, mającą na celu naukę radzenia sobie z emocjami. Często zdarza się, iż niezbędna jest psychoterapia oraz wsparcie farmakologiczne.

Orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego wydane przez rejonową poradnię psychologiczno-pedagogiczną określi, jakie zajęcia specjalistyczne są dla ucznia niezbędne oraz jakie warunki powinien mieć zapewnione w szkole ze względu na jego indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne, a także możliwości psychofizyczne. Na tej podstawie w szkole zespół dokonuje wielospecjalistycznej oceny poziomu funkcjonowania ucznia oraz opracowuje dla niego Indywidualny Program Edukacyjno-Terapeutyczny. Stosownie do tego zostanie zaplanowany konkretny plan działań. Co najmniej dwa razy w roku funkcjonowanie ucznia jest poddawane okresowej wielospecjalistycznej ocenie. Celem WOPFU jest jak najpełniejsze opisanie funkcjonowania ucznia w szkole czy innej placówce oświatowej, ocena skuteczności podjętych działań – konieczność ich kontynuowania lub potrzeba modyfikacji.

Podsumowując, wszystkie podjęte działania będą miały na celu:

- ewentualną pomoc uczniom mającym niepowodzenia szkolne;
- ukierunkowanie aktywności ucznia na formy nastawione na rozwijanie jego zdolności i zainteresowań w celu wzmacniania poczucia wartości, akceptacji, odpowiedzialności, a także pozycji w środowisku szkolnym i rodzinnym oraz sposobu postrzegania go przez ważne dla niego osoby – rodzinę, rówieśników, nauczycieli;
- wsparcie nawiązywania przez ucznia satysfakcjonujących relacji z rówieśnikami;
- zmianę modelu zachowań nieakceptowanych oraz wskazanie innych, bardziej adaptacyjnych, które w równym stopniu zaspokoją potrzeby ucznia;
- pomoc uczniowi w poznawaniu i aktywizowaniu strategii związanych z emocjami, zwłaszcza ze stresem, lękiem czy frustracją.

Kluczowa jest kompleksowa, zintegrowana pomoc.

Mając na uwadze efekty, warto pamiętać, że zarówno uczenie się społecznie akceptowanych zachowań, jak i zmiana nieprawidłowych reakcji i strategii radzenia sobie w kontaktach społecznych jest procesem. Warto więc zastanowić się, co będzie celem tej zmiany, jakie wskaźniki będą miarą efektywności podjętych działań.

Często zakładamy, że celem jest wycofanie wszystkich nieadaptacyjnych zachowań ucznia. Niestety, tak postawiony cel często skazuje nas na porażkę i frustrację. W związku z tym, że uczenie się adaptacyjnych zachowań społecznych jest procesem długotrwałym, a zmiana tych już wyuczonych może być trudna, musimy na wskaźniki efektywności popatrzeć znacznie szerzej.

Wskaźnikami zmiany mogą być m.in.:

- wycofanie niepożądanego zachowania;
- zmniejszenie częstotliwości występowania tego zachowania;
- zmiana jakościowa poprzez zmniejszenie ciężaru gatunkowego reakcji niepożądanych;
- pojawienie się zachowań pożądanych, adaptacyjnych.

W okresie wprowadzania zmian w środowisku ucznia oraz wyposażania go w nowe umiejętności zmniejszenie częstotliwości występowania oraz zmiana jakościowa zachowań niepożądanych będą wskaźnikami trafności podjętych działań.

3. Optymalne i efektywne wykorzystanie potencjału ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie

Dokonując oceny funkcjonowania ucznia, uwzględniamy zarówno jego trudności, deficyty, próbujemy określić funkcje zachowań społecznie nieakceptowanych, jak i jego zasoby, zdolności i predyspozycje. Określenie potencjału ma na celu wyszukanie mocnych stron, które dobrze wykorzystane pozwolą uczniowi budować wiarę we własne możliwości i tworzyć pozytywny obraz siebie – uczeń poznaje obszary do samorealizacji, uzyskiwania akceptacji, osiągnięć, zainteresowania innych.

Uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym oraz niedostosowani społecznie często nie osiągają sukcesu w sferach, w których teoretycznie mają zasoby dające im takie możliwości. Dobrym przykładem jest tu poziom rozwoju poznawczego, który często plasuje się u tych uczniów na szczeblu normy wiekowej, ale uczniowie ci w większości nie osiągają sukcesu edukacyjnego. Paradoksalnie ich kłopoty narastają i pogłębiają się. Często dorośli, wiedząc o możliwościach ucznia, negatywnie go oceniają jako

mało starającego się, niepracowitego, bez ambicji itp. Brak sukcesu, mimo wkładanego wysiłku, brak akceptacji u osób znaczących i rówieśników potęguje poczucie porażki i powoduje gwałtowny spadek wiary we własne możliwości, pojawia się poczucie niemocy, a w konsekwencji spadek motywacji i brak tolerancji na kolejne porażki. Uczeń rozwija repertuar zachowań unikowych, nie podejmuje kolejnych zadań. Pogłębiają się trudności i narasta poziom frustracji u ucznia oraz u osób dorosłych – nauczycieli i rodziców.

Planując pracę z uczniem wykazującym takie trudności, warto rozpoznać jego potencjał, jak również przeanalizować przyczyny porażek. Należy wziąć pod uwagę trudności w funkcjach wykonawczych, takich jak: pamięć, uwaga, duża wrażliwość na bodźce sensoryczne uniemożliwiająca skupienie się na wykonywaniu zadań i uczeniu się, nieprawidłowe strategie uczenia się, zły stan emocjonalny (np. zaburzenia depresyjne), zaburzone funkcje percepcyjne, kłopoty ze wzrokiem i słuchem fizycznym, inaczej fizjologicznym, czyli zdolnością odbierania dźwięków, zaburzenia przetwarzania słuchowego i wiele innych.

Aby uczeń mógł wykorzystać swój potencjał i osiągnąć sukces edukacyjny, potrzebna jest szczegółowa analiza zarówno jego mocnych stron, jak również warunków, w jakich może je optymalnie wykorzystywać i rozwijać. Będzie to na przykład: ograniczenie bodźców zakłócających, podział materiału na części, wydłużenie czasu na wykonanie zadania, zmiana metod i form pracy na bardziej aktywizujące, optymalne wykorzystanie kanału uczenia się, np. materiał wzrokowy, dźwiękowy, włączenie elementów ruchu do strategii efektywnego uczenia się itp.

Warto pamiętać, że rozwijanie potencjału i samorealizacja są możliwe, jeśli zaspokojone zostaną inne potrzeby młodego człowieka, w tym związane ze sferą biologiczną i emocjonalno-społeczną: potrzeba bezpieczeństwa, potrzeba przynależności (jedna z ważniejszych potrzeb u nastolatków, stanowiąca kluczowe zadanie rozwojowe), potrzeba uznania, która jest związana z docenianiem przez innych, a także poczuciem własnej wartości².

Zaspokojenie potrzeb emocjonalnych, takich jak: uzyskanie poczucia bezpieczeństwa, przynależności do grupy, akceptacji i wiary we własne możliwości, pozwoli uczniowi w pełni wykorzystywać możliwości, wzbudzi motywację do pokonywania trudności i radzenia sobie z porażką. Warto zauważyć, że zaspokajanie tych potrzeb jest możliwe w szeroko rozumianym środowisku ucznia, czyli w rodzinie, gronie rówieśniczym, szkole i grupach pozaszkolnych. Kluczowa wydaje się wzajemna współpraca tych środowisk, wspólne działania w kierunku poznania młodego człowieka i zaspokajania jego potrzeb. Ważnym zadaniem będzie optymalne i satysfakcjonujące wsparcie ucznia zagrożonego niedostosowaniem i niedostosowanego społecznie. Istotne stanie się też zaangażowanie

² Maslow A., (2013), *Motywacja i osobowość*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

go w życie rodziny, klasy, szkoły i umożliwienie mu wykorzystania mocnych stron, zdolności, predyspozycji, co będzie budować pozytywny obraz ucznia u innych oraz u niego samego. Wzmocni to motywację i gotowość obu stron do podejmowania dalszych interakcji, tworzenia i pogłębiania więzi.

4. Środowisko rodzinne ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie

W celu rozpoznania potrzeb ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie, jego potencjału, a także wdrożenia jak najefektywniejszego modelu pomocy, niezwykle ważna jest współpraca z rodzicami. Często jest ona, szczególnie w początkowym okresie, dość trudna. Psychologiczna sytuacja rodzica dziecka zagrożonego niedostosowaniem społecznym czy przejawiającego symptomy niedostosowania społecznego jest zawsze bardzo obciążająca. Jest to rodzic, który od dłuższego czasu dostaje negatywne komunikaty zwrotne o swoim dziecku oraz o sobie jako rodzicu. Negatywną ocenę otrzymuje rodzic od szkoły, rodziny, innych rodziców, a nierzadko także od osób z dalszego otoczenia, np. sąsiadów. Taki rodzic zaczyna źle myśleć o swoim dziecku, ale także o sobie w roli rodzica. Sam często napotyka na sytuacje trudne. Opór dziecka budzi w rodzicu frustrację, poczucie bezradności, lęk o dziecko i konsekwencje jego działań. W rezultacie znacząco obniża się jego poczucie wartości i radzenie sobie w roli rodzicielskiej. Warto pamiętać, że bardzo często towarzyszą temu inne trudności, takie jak: choroba, trudna sytuacja rodzinna, małżeńska, zawodowa. Rodzic może więc dążyć do niekonfrontowania się z trudną sytuacją dziecka. W ramach strategii obronnych może zaprzeczać jego trudnościom, przypisywać innym winę i brak kompetencji do poradzenia sobie z trudnymi zachowaniami dziecka. Rodzic bierny, unikający, będzie zaprzeczał trudnościom, raczej unikał współpracy, kontaktu ze szkołą lub nie podejmował dalszych uzgodnionych działań, nadmiernie chronił dziecko, pozwalając mu, by nie chodziło do szkoły. Nie będzie reagował na próby kontaktu itp.

Oczywiście są także rodzice gotowi na stawienie czoła zaistniałej sytuacji. Warto więc pamiętać, że w każdym przypadku korzystne będzie podjęcie próby współpracy z rodziną. Ważne, aby rodzic nie czuł się oceniany, obwiniany za trudności dziecka, obarczany odpowiedzialnością za wszystkie niepowodzenia. Pomocne jest pokazanie mu, że nie jest sam, że rozumiemy jego poczucie frustracji, że nie jest jedynym rodzicem, który znalazł się w takiej sytuacji.

Pamiętajmy, że rodzic jest tą osobą, która może zapewnić dziecku kompleksową diagnozę i ewentualne wsparcie medyczne w postaci leczenia farmakologicznego. To często właśnie rodzic jest odpowiedzialny za zapewnienie dziecku specjalistycznej pomocy terapeutycznej, której nie będzie mogła zaoferować szkoła. Będzie również decydował

o przeprowadzeniu diagnozy w poradni psychologiczno-pedagogicznej i ewentualnym wydaniu orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego.

Dobra współpraca z rodzicami zapewni młodemu człowiekowi ujednolicony i kompleksowy system pomocy. To po stronie rodzica będzie leżało wprowadzanie w życie rodziny czasem trudnych zmian, mających na celu optymalne zaspokajanie realnych potrzeb dziecka, co wspomogłoby działania szkoły i innych specjalistów.

Opisane aspekty współpracy z rodziną będą wymagały wysiłku i zaangażowania wszystkich stron. Współpraca jest możliwa w warunkach wzajemnego szacunku, zrozumienia, a przede wszystkim dobrze określonego – wspólnego i realnego – celu.

Jedną z propozycji jest tu psychoedukacja rodziców i nauczycieli, mająca na względzie wyposażenie osób pracujących i opiekujących się uczniem w umiejętności lepszego rozumienia jego potrzeb, stawiania mu granic, wykorzystywania jego potencjału i zasobów środowiska, radzenia sobie z frustracją spowodowaną trudnymi zachowaniami oraz podniesienie sprawczości rodzica i nauczyciela.

W pracy z rodziną niezbędne może okazać się wsparcie terapeutyczne, świadczone czasem przez asystenta rodziny. Niezależnie od formy każda pomoc na rzecz rodziny musi być dostosowana do jej indywidualnych potrzeb.

W budowaniu pozytywnej atmosfery dużym wyzwaniem może okazać się integracja rodzica ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym czy niedostosowanego społecznie z innymi rodzicami, którzy często nie akceptują sytuacji, dążą do radykalnych rozwiązań, czasem buntują się przeciwko pobytowi ucznia w szkole.

Rodziny dzieci z trudnościami bywają odrzucane i izolowane nie tylko w szkole, ale również w sytuacjach pozaszkolnych. Aby temu przeciwdziałać, kluczowa jest znajomość całej grupy uczniów oraz rozpoznanie, którzy rodzice mogliby stanowić wsparcie dla rodziców dziecka zagrożonego niedostosowaniem czy niedostosowanego społecznie. Często najlepszym wyborem są ci rodzice, którzy również doświadczyli trudności ze swoimi dziećmi i podjęli efektywną współpracę ze szkołą. Celem takich działań będzie budowanie poczucia wspólnoty w klasie, w czym ważną rolę mają do odegrania nauczyciele i inni pracownicy szkoły, a nie mniejsze znaczenie ma zaangażowanie się rodziców ucznia w życie klasy i szkoły.

Integrowanie musi więc być oparte na rozpoznaniu możliwości rodziny, jej obecnego poziomu motywacji i stylu działania. Bywa, że dzieci i młodzież z trudnymi zachowaniami oraz ich rodzice nie angażują się w aktywności szkolne i pozalekcyjne w obawie, że nie dadzą sobie z tym rady, a zatem atmosfera izolacji i niezrozumienia pogłębia się. Pamiętajmy jednak, że niezależnie od bieżących możliwości rodziny i ucznia, zawsze

można znaleźć coś, co pozwoli im pozytywnie zaistnieć w środowisku szkolnym. Na początek może to być nieduża aktywność, ale wpisująca się we wspólne działania szkoły i rodziny. Istotne jest bowiem nie to, jak ważna będzie to rola, ale czy rodzice i dziecko będą w stanie jej sprostać, odczuć satysfakcję oraz czy inni rodzice będą mieli szansę spojrzeć na nich przez pryzmat wspólnego działania i realizacji tego samego celu. Wzmocni to poczucie przynależności, motywację do włączania się w kolejne aktywności i podejmowanie coraz większego wysiłku.

Wspólne działanie będzie zmieniać sposób postrzegania samego ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym czy niedostosowanego społecznie, ale również jego rodziców, co zwiększy wzajemne zaufanie i gotowość do dalszej współpracy. Oczywiście nawiązywanie relacji jest procesem, a budowanie zaufania, zrozumienia i akceptacji będzie wymagało czasu.

We wspólnych działaniach chodzi także o akceptację czasami innego zdania rodzica, który będzie potrzebował czasu, aby przyjąć różne rozwiązania, zwłaszcza niezgodne z jego poglądami oraz budzące duże poczucie zagrożenia.

Celem podejmowanych działań będzie również wsparcie rodzica w akceptowaniu dziecka. W atmosferze wzajemnego zrozumienia i szacunku mamy bowiem sposobność budowania pozytywnego i przyjaznego środowiska, w którym dziecko będzie miało szansę na rozwój i przewyższanie trudności. Środowisko takie zapewni mu zaspokajanie potrzeb, umożliwi warunki do zmiany niepożądanych zachowań i zahamuje dezorganizację funkcjonowania.

Rodzic jest nieocenionym źródłem informacji o swoim dziecku. W środowisku domowym młodzi ludzie częściej ujawniają zainteresowania i pasje i nawet, gdy są one realizowane w mało akceptowany sposób, nadal wiele mówią o dzieciach i ich potrzebach. Wspólna analiza tematyki zainteresowań dzieci może być wskazówką do podejmowania działań mających na celu skuteczne przekierowanie ich aktywności na zajęcia bardziej integrujące ze środowiskiem społecznym, ale nadal atrakcyjne dla samego młodego człowieka.

Warto zatem znaleźć wspólny mianownik tych zachowań. Trzeba jednak zastanowić się, czy ich funkcją jest rozładowywanie napięcia, radzenie sobie z agresją, poszukiwanie silnej stymulacji, a może potrzeba odnoszenia sukcesów, szukanie uwagi, nawiązywanie silnych relacji. Mając taką wiedzę i zrozumienie kontekstu, można podjąć się poszukiwania akceptowalnych form zaspokajania tych potrzeb. Będzie to jednak możliwe tylko wtedy, jeśli rodzic poczuje się partnerem i ważnym ogniwem w procesie towarzyszenia dziecku w rozwoju. Łatwiej wówczas będzie spojrzeć na dziecko w kontekście jego możliwości i predyspozycji, zaakceptować ograniczenia i trudności, a na szkołę popatrzeć jak na partnera i przyjazne miejsce. Taka współpraca ułatwi podejmowanie czasem trudnych wyzwań i mierzenie się z ich konsekwencjami.

Jedną z trudniejszych decyzji jest postanowienie o zmianie szkoły. Często finalnie rozwiązanie to okazuje się jednak słuszne. Zwykle związane jest z koniecznością akceptacji rzeczywistych trudności dziecka, jego ograniczeń, ale też ze zrozumieniem przeszkód środowiskowych. Wiąże się także z różnymi zmianami w rodzinie. Jak każda zmiana, może budzić lęk i obawy, być odbierane w kategoriach porażki. Jest to też trudny czas dla samego dziecka, związany z adaptacją do nowego środowiska. Należy podkreślić, że dla dziecka z trudnościami w zakresie kompetencji społecznych oraz dużym poziomem lęku i niepewności może to być wyzwanie. Jest to sytuacja, w której młody człowiek będzie potrzebował wokół siebie życzliwych, empatycznych ludzi oraz takich, którzy będą przekonani o słuszności podjętej decyzji. To właśnie dorośli muszą być oparciem.

Adekwatnego wsparcia dziecku w trudnej sytuacji może udzielić tylko taki dorosły, który z jednej strony dobrze radzi sobie z trudnościami, a z drugiej jest wrażliwy na potrzeby innych, stały w przekonaniach i przewidywalny. Dla uczniów zagrożonych niedostosowaniem i niedostosowanych społecznie jest szczególnie ważne, aby właśnie takie osoby mogły być wsparciem dla młodych ludzi i współtworzyć dla nich środowisko wychowawczo-edukacyjne.

Wydaje się jednak, że trudno osiągnąć taki stan bez wzajemnego zaufania i wsparcia. Warto więc pamiętać, że to szeroko pojęte środowisko ma stać się filarem w budowaniu wewnętrznej siły ucznia, wiary we własne możliwości, zaufania do innych ludzi i radości z bycia z innymi.

Brak współpracy, atmosfera konfliktu, wzajemnego obarczania się winą za niepowodzenia, poczucie bezradności znacznie utrudnią poznanie i zrozumienie młodego człowieka. Działania zaradcze będą w tych okolicznościach chaotyczne, niespójne i w konsekwencji mało skuteczne.

5. Uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym i niedostosowani społecznie w szkole ogólnodostępnej, młodzieżowym ośrodku socjoterapii (MOS) i młodzieżowym ośrodku wychowawczym (MOW)

Wielowymiarowe działania w odniesieniu do uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie muszą być realizowane w środowisku szkolnym, rodzinnym i rówieśniczym. Dużym wyzwaniem dla rodziców wydaje się w tym kontekście decyzja o wyborze szkoły dla dziecka. Decyzja ta powinna być podjęta wspólnie ze specjalistami opiekującymi się uczniem oraz członkami zespołu orzekającego w poradni, którzy aktywnie uczestniczą w procesie diagnostycznym. Kluczowym zadaniem jest stworzenie optymalnych warunków dla młodego człowieka, który z powodu zaburzeń

rozwojowych, trudności w uczeniu się oraz zaburzonych funkcji społecznych jest zagrożony niedostosowaniem społecznym, co często skutkuje przerwaniem ścieżki edukacyjnej lub realizowaniem jej znacznie poniżej potencjalnych możliwości, zainteresowań i predyspozycji. Aby tego uniknąć, musimy zmierzyć się z decyzją, jaką drogę edukacyjną zaproponować konkretnemu uczniowi, rozpatrując wiele czynników, do których należą:

1) Potencjał ucznia

Przy wyborze szkoły warto zastanowić się nie tylko nad obecnymi możliwościami ucznia, ale również nad jego dalszą ścieżką edukacyjno-zawodową, co jest szczególnie ważne w odniesieniu do uczniów szkół ponadpodstawowych.

2) Potencjał szkoły

Wskazana szkoła musi mieć możliwości stworzenia warunków do rozwoju ucznia, udzielenia mu wsparcia, zapewnienia pomocy w przezwyciężaniu jego trudności; ważna będzie zarówno wielkość szkoły, zasoby zespołu pomocy psychologiczno-pedagogicznej, wiedza i doświadczenie nauczycieli, jak i możliwości współpracy z rodziną.

3) Zasoby rodziny

Istotne znaczenie ma poziom akceptacji rodziców dla trudności ucznia, gotowość do podjęcia decyzji o ewentualnej zmianie szkoły, szanse dowozu ucznia do placówki oddalonej od miejsca zamieszkania, jak również możliwości rodziny w zakresie współpracy ze szkołą, w tym konsekwentnego kontynuowania w domu działań prowadzonych w szkole, a czasem podjęcie decyzji o umieszczeniu ucznia w ośrodku, co może okazać się bardziej efektywne.

Wybór szkoły powinien być poprzedzony głęboką analizą sytuacji w zakresie zarówno sytuacji ucznia – jego możliwości, prezentowanych trudności – jak również rozpoznania środowiska, jakim jest rodzina i szkoła. Ważne jest też wskazanie, jak można to środowisko wspierać.

Myśląc o szkole, pamiętajmy, że ważna jest psychoedukacja nauczycieli, wspieranie ich w radzeniu sobie z zachowaniami ucznia, które mogą być bardzo trudne i obciążające. Kluczowy jest tu system doskonalenia nauczycieli, rozwiązany systemowo. Ważne jest prawidłowe rozpoznanie potrzeb szkoleniowych nauczycieli oraz optymalne zaplanowanie doskonalenia. Tematyka, formy i plan szkolenia powinny być dostosowane do realnych i aktualnych potrzeb kadry. Doskonalenie warto zorganizować w formie procesu. Nauczyciele powinni mieć czas na wdrażanie poznanych treści, ale również możliwość konsultacji w trakcie doskonalenia, co pozwoli na ewentualne wyjaśnienie wątpliwości i modyfikację podjętych działań.

Wspierając rodzinę, należy pamiętać, że zaakceptowanie trudności dziecka jest procesem, a podjęcie decyzji o wyborze szkoły wiąże się z wieloma obawami i dużymi zmianami dla niego i całej rodziny. Zwykle niesie za sobą dużo lęku o przyszłość. Rodzice

boją się stygmatyzowania rodziny i dziecka, opinii innych, zwłaszcza dalszej rodziny. Przeniesienie dziecka do szkoły innej niż ogólnodostępna wiąże się z obawą, że decyzja ta pogorszy jego zachowanie, że kontakt z uczniami z podobnymi trudnościami będzie powodował jeszcze większą ilość zachowań trudnych, spadek motywacji do nauki, a co w konsekwencji zaprzepaści realizację możliwości rozwoju.

W obecnym systemie na wniosek rodzica publiczna poradnia psychologiczno-pedagogiczna wydaje orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na niedostosowanie społecznie lub zagrożenie niedostosowaniem społecznym. Uczeń na tej podstawie uzyskuje pomoc – może kształcić się w placówce, która najlepiej będzie realizować jego potrzeby. Może to być:

- szkoła ogólnodostępna,
- szkoła z oddziałami integracyjnymi,
- szkoła specjalna przy młodzieżowym ośrodku socjoterapii,
- szkoła specjalna przy młodzieżowym ośrodku wychowawczym (pobyt w tej placówce realizowany jest na podstawie postanowienia sądu rodzinnego).

Kształcenie ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie w szkołach ogólnodostępnych i oddziałach integracyjnych odbywa się zgodnie z zaleceniami zawartymi w orzeczeniu o potrzebie kształcenia specjalnego. Daje to większe możliwości udzielenia pomocy i zorganizowania procesu kształcenia zgodnie z potrzebami ucznia. Ponadto zobowiązuje szkołę do przeprowadzenia wielospecjalistycznej oceny poziomu funkcjonowania ucznia oraz opracowania indywidualnego programu edukacyjno-terapeutycznego. Uczeń uzyskuje niezbędną pomoc, a nauczyciel może trafnie dostosowywać metody i formy pracy oraz wymagania edukacyjne do aktualnych możliwości ucznia.

W kształceniu ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym i niedostosowanego społecznie kluczowe jest:

- Zaplanowanie i zorganizowanie zajęć socjoterapeutycznych lub resocjalizacyjnych zgodnie z potrzebami ucznia, takich jak psychoterapia, treningi umiejętności społecznych oraz inne formy pomocy psychologicznej odpowiadające na zidentyfikowane trudności ucznia.
- Zorganizowanie zajęć rewalidacyjnych dla uczniów z niepełnosprawnością.
- Zorganizowanie zajęć dydaktyczno-wyrównawczych w razie dużych trudności edukacyjnych, w celu przywrócenia uczniowi wiary we własne możliwości, zaufania do nauczycieli oraz przezwyciężenia niechęci do szkoły.
- Zorganizowanie zajęć indywidualnych lub w grupie do pięciu osób dla ucznia, któremu trudno jest uczestniczyć w niektórych lekcjach w systemie klasowym, trwających do czasu pokonania trudności.

- Dostosowanie sposobu i warunków sprawdzania wiedzy i oceniania do aktualnych możliwości ucznia poprzez: mniejsze partie materiału, odpowiedni stopień trudności, wybór formy pisemnej lub ustnej, z klasą czy poza nią.
- Dobór metod i form nauczania – bardziej aktywizujących, polisensorycznych, angażujących ucznia zgodnie z jego możliwościami i potrzebami, ale także zainteresowaniami.
- Organizacja miejsca i warunków pracy stosownie do możliwości ucznia, poprzez zapewnienie odpowiedniego miejsca, ograniczanie czynników rozpraszających, dostosowanie czasu pracy i organizacji ewentualnych przerw lub zmian rodzaju aktywności.
- Aktywizacja i rozwijanie zainteresowań.
- Pomoc i wsparcie w nawiązywaniu pozytywnych relacji z rówieśnikami.
- Organizowanie zajęć integracyjnych, mających na celu jednoczenie ucznia ze społecznością klasową.
- Organizowanie zajęć z doradcą zawodowym, mających na celu planowanie adekwatnej ścieżki edukacyjnej.

Szkoła powinna również zadbać o stały kontakt z rodzicami ucznia, a w razie potrzeby zorganizować zajęcia psychoedukacyjne w formie warsztatów kształtujących umiejętności rodzicielskie albo – po zidentyfikowaniu takiej potrzeby – zaproponować terapię rodzinną.

W sytuacji gdy uczeń nie może uczyć się w szkole ogólnodostępnej czy w szkole z oddziałami integracyjnymi, możliwa jest edukacja w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych (MOW) i młodzieżowych ośrodkach socjoterapii (MOS)³. Pobyt ucznia w ośrodku umożliwia objęcie go dużo szerszą pomocą i bardziej zróżnicowanymi oddziaływaniami. Poza kontynuacją edukacji w ośrodkach prowadzi się działania wychowawcze oraz terapeutyczne. Jest to szczególnie ważne dla ucznia, kiedy nie jest to możliwe jego domu rodzinnym.

W MOW mogą przebywać i uczyć się osoby niedostosowane społecznie. Umieszczenie ucznia odbywa się na podstawie postanowienia sądu rodzinnego oraz orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na niedostosowanie społeczne. Mogą się tu uczyć również uczniowie, u których stwierdzono niedostosowanie społeczne i niepełnosprawność intelektualną w stopniu lekkim. Głównym zadaniem MOW jest przygotowanie wychowanków do samodzielnego życia po opuszczeniu ośrodka, w tym zadbanie o ukończenie przez nich szkoły i uzyskanie zawodu zgodnie z ich możliwościami

³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 sierpnia 2017 r. w sprawie publicznych placówek oświatowo-wychowawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych, młodzieżowych ośrodków socjoterapii, specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych, specjalnych ośrodków wychowawczych, ośrodków rewalidacyjno-wychowawczych oraz placówek zapewniających opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania, Dz.U. 2017, poz. 1606, ze zm., <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001606> [dostęp: 4.02.2022].

i predyspozycjami. Niezwykle ważne jest doradztwo zawodowe, oparte na wnikliwej analizie sytuacji młodego człowieka.

W MOS mogą przebywać i kształcić się uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym. Okres ten może trwać do ukończenia nauki w szkole wchodzącej w skład ośrodka zarówno na poziomie szkoły podstawowej, jak i ponadpodstawowej.

W MOW i MOS wychowankowie uczestniczą w zajęciach:

- resocjalizacyjnych – w przypadku uczniów niedostosowanych społecznie;
- socjoterapeutycznych – w przypadku uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym;
- profilaktyczno-wychowawczych;
- rewalidacyjnych w przypadku uczniów z niepełnosprawnością;
- innych o charakterze terapeutycznym – zgodnie z rozpoznanymi potrzebami danego ucznia;
- kulturalno-oświatowych;
- rozwijających zainteresowania.

W ośrodkach kształtowane są kompetencje społeczne wychowanków. Ważne jest przygotowanie ich do samodzielnego życia, odbudowywanie więzi rodzinnych, a także wybór optymalnej ścieżki edukacyjnej.

Wychowankowie MOW i MOS uczęszczają zasadniczo do szkół funkcjonujących w ośrodku, tylko w szczególnie uzasadnionych przypadkach mogą chodzić do szkoły ponadpodstawowej funkcjonującej poza ośrodkiem. Natomiast do szkół zorganizowanych w MOS i MOW mogą uczęszczać uczniowie, którzy nie są wychowankami ośrodka. Rozwiązanie to bywa stosowane w odniesieniu do uczniów, którzy przejawiają ogromne trudności w funkcjonowaniu, a rodzina jest gotowa podjąć trud udzielania pomocy dziecku.

Warto zaznaczyć, że jednym z zadań MOW i MOS jest współpraca ze szkołami ogólnodostępnymi w zakresie rozpoznawania i rozwiązywania problemów dydaktyczno-wychowawczych uczniów niedostosowanych społecznie lub zagrożonych niedostosowaniem społecznym⁴.

Wybór szkoły powinien być poprzedzony wnikliwą analizą sytuacji ucznia, jego możliwości i przejawianych trudności, analizą możliwości środowiska szkolnego i pozaszkolnego. Ważne jest przyjrzenie się, jakie wsparcie zostało już udzielone, jakie są jego efekty – co też będzie wskaźnikiem trafności sposobu kształcenia. Ważne jest również,

⁴ § 31 Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 sierpnia 2017 r. w sprawie publicznych placówek oświatowo-wychowawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych, młodzieżowych ośrodków socjoterapii, specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych, specjalnych ośrodków wychowawczych, ośrodków rewalidacyjno-wychowawczych oraz placówek zapewniających opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania, Dz.U. 2017, poz. 1606, ze zm., <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001606> [dostęp: 4.02.2022].

aby uczeń pomimo trudności miał szansę na kontynuowanie i ukończenie edukacji zgodnie ze swoimi możliwościami oraz budowanie swojej ścieżki zawodowej. To pozwoli mu w przyszłości usamodzielnic się, żyć i funkcjonować w środowisku zgodnie z normami społecznymi i w sposób dla niego satysfakcjonujący.

6. Strategie pracy na rzecz uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie

Tradycyjne rozumienie edukacji obejmuje ogół oddziaływań, których celem jest formowanie człowieka poprzez kształcenie, wychowywanie i opiekę. Edukację tworzą zatem czynności nauczania i uczenia się⁵.

Ponieważ w placówkach edukacyjnych obserwujemy obecnie wzrost liczby dzieci ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi, trwające od lat prace nad zmianami w systemie kształcenia, uwzględniające zagadnienia edukacji włączającej, nabrały szybkiego tempa.

Edukacja włączająca rozumiana jest jako podejście w procesie kształcenia i wychowania, którego celem jest zwiększanie szans edukacyjnych wszystkich osób uczących się poprzez zapewnianie im warunków do rozwijania indywidualnego potencjału, tak by w przyszłości umożliwić im pełnię rozwoju osobistego na miarę swoich możliwości oraz pełne włączenie w życie społeczne⁶. Oznacza to pokonywanie barier ograniczających obecność, uczestnictwo i osiągnięcia uczniów. Jest to też nauczenie uczestników procesu kształcenia wrażliwości, otwartości, wzajemnej tolerancji, poszanowania praw innych oraz integrowanie wszystkich uczniów. W praktyce włączenie to zapewnienie uczniowi rozwoju osobistego, jego potencjału, przy szerokim wspomaganie tego procesu, a także wzmocnienie rodziny w zakresie możliwości i umiejętności wspierania ucznia oraz jego integracji społecznej. Edukacja włączająca jest więc systemowym, wielowymiarowym i wielokierunkowym podejściem do edukacji. Nauczyciele edukacji włączającej powinni być nastawieni na organizowanie procesu uczenia się i nauczania, a nie tylko na indywidualne dostosowania uczniów.

Uczenie powinno być związane z wychowaniem i kształceniem człowieka we wszystkich fazach rozwojowych oraz obejmować pełne włączenie go w życie społeczne poprzez wytworzenie kluczowych umiejętności społecznych. W związku z tym warto przyjrzeć się w klasie zróżnicowanej pod względem poziomu funkcjonowania uczniów zagadnieniu

⁵ Malewski M., (2010), *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, s. 46.

⁶ <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/edukacja-wlaczajaca> [dostęp: 5.12.2021].

włączania uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi w kontekście zagrożenia niedostosowaniem społecznym lub niedostosowania społecznego.

Jednym z aspektów edukacji włączającej jest znoszenie barier ograniczających indywidualny potencjał rozwojowy dziecka czy ucznia⁷. Jest to walka ze stereotypami, wzmacnianie poczucia wartości i pewności siebie u tych osób, pomoc w odkrywaniu ich zdolności i talentów, kształcenie nawyków, postaw i umiejętności, które pozwolą na pełnoprawne wejście w proces edukacyjny i społeczny.

Szkoła, jako miejsce obowiązkowo wpisane w życie każdego ucznia, stanowi jeden z kluczowych obszarów jego doświadczeń życiowych. To tutaj młody człowiek wchodzi w bezpośrednie relacje warunkujące jego aktywność i wytwarzanie umiejętności społecznych. Ważny jest zatem klimat szkoły, czyli jak ją odbierają wszystkie osoby przebywające w szkole, a zwłaszcza dzieci.

Edukację uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym w szkołach ogólnodostępnych warto realizować poprzez następujące działania:

- zdobywanie pozytywnych doświadczeń w grupie i społeczności szkolnej, czyli wypracowywanie poczucia wspólnotowości i zintegrowania;
- tworzenie warunków do odreagowania emocji i napięcia;
- zdobywanie umiejętności społecznych, które ułatwią kolejne kroki w nauce i samorozwoju.

Kompetencjami społecznymi, które pomagają uczniom rozwijać ich potencjał, są umiejętności takie jak:

- autoprezentacja;
- nawiązywanie kontaktów społecznych;
- empatia;
- asertywność;
- wyrażanie własnego zdania;
- szanowanie opinii innych;
- zdolność wykorzystania swoich mocnych stron;
- odkrywanie swoich talentów;
- rozumienie i nazywanie przeżywanych uczuć;
- zwiększanie zdolności adaptacyjnych w sytuacjach konfliktowych bądź kryzysowych.

W edukacji włączającej uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie ważne jest również nawiązywanie ścisłej i rozwijającej się współpracy wewnątrzszkolnej i zewnętrznej, czyli z innymi szkołami realizującymi zadania systemu

⁷ *Model Funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą*, (2021), Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji, s.15.

włączenia, a także z instytucjami wspomagającymi ten proces. Współdziałanie dotyczy jednak przede wszystkim podejmowania relacji z rodzicami w celu poprawy wglądu w potrzeby i mocne strony uczniów oraz umocnienia więzi między nimi i rodzicami.

W przypadku uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanymi społecznie sprawdzają się następujące strategie:

- dobór kadry po studiach resocjalizacyjnych i socjoterapeutycznych;
- stosowanie oceniania kształtującego;
- tutoring szkolny.

W praktykowaniu oceniania kształtującego i tutoringu szkolnego niezbędne są odpowiednie szkolenia dla pracowników szkół, prowadzone przez wykwalifikowaną kadre. Co więcej, konieczne jest zaangażowanie rodziców i opiekunów prawnych, np. w formie cyklicznych warsztatów przeznaczone specjalnie dla nich.

Ocenianie kształtujące, jako zindywidualizowane podejście do uczniów, ma wpływ na relacje koleżeńskie, np. pracę uczniów w parach i grupach, kiedy rozwijają oni kompetencje osobiste, społeczne, w tym uczenia się nawzajem. Zgodnie z tym podejściem uczniowie pracują zespołowo nad celem lekcji i kryteriami osiągnięcia tego celu, informacją zwrotną uzyskiwaną od nauczyciela i rówieśników, rozmawiają z nauczycielami i wychowawcami o postępach. W wyniku takiego działania uczniowie stają się autorami swoich sukcesów i swojego rozwoju.

W pracy z uczniami zagrożonymi niedostosowaniem społecznym i niedostosowanymi społecznie sprawdza się wprowadzenie modelu pracy wychowawczej i resocjalizacyjnej z zastosowaniem metody tutoringu szkolnego⁸ jako profilaktyki pozytywnej problemów w polskiej szkole. Zgodnie z tą metodą każdy uczeń posiada swojego tutora, który pomaga mu określić, sformułować i osiągnąć cele edukacyjne, wychowawcze, terapeutyczne poprzez odkrywanie indywidualnych możliwości. Dokonuje się to w atmosferze wzajemnego szacunku, akceptacji i zrozumienia.

W pracy z uczniami zagrożonymi niedostosowaniem społecznym i niedostosowanymi społecznie kluczowe jest rozbudzanie zainteresowania nauką, pozytywnej motywacji poprzez ciekawe formy kształcenia, m.in. pokazy multimedialne, warsztaty czy wycieczki i imprezy szkolne, a także umożliwienie odnoszenia sukcesów szkolnych⁹.

⁸ <http://www.tutoringszkolny.pl/o-projekcie> [dostęp: 1.12.2021].

⁹ Ośrodek Rozwoju Edukacji, *Uczniowie niedostosowani społecznie lub zagrożeni niedostosowaniem społecznym*, s. 6, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=24138> [dostęp: 1.12.2021].

7. Zadania i wyzwania dotyczące edukacji uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie w klasie zróżnicowanej

Jak wcześniej zaznaczono, do głównych zadań edukacji włączającej należy znoszenie barier ograniczających naturalny potencjał ucznia, umożliwienie pełnego rozwoju edukacyjnego i społecznego każdego dziecka, budowanie kompetencji nauczycieli, szeroka współpraca wewnętrzna i zewnętrzna oraz korzystanie z dobrych praktyk.

Podkreślono również, że jednym z celów edukacji włączającej jest usprawnianie dostępności usług edukacyjnych dla uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi i rozwojowymi w szkołach ogólnodostępnych. Przez szkołę ogólnodostępną rozumiemy: „szkołę dostępną dla każdego ucznia, otwartą na jego potrzeby i możliwości, realizującą zadania edukacji włączającej. To szkoła zapewniająca każdemu uczniowi warunki do rozwoju i pełnego uczestnictwa w procesie kształcenia i wychowania oraz życiu społecznym szkoły”¹⁰.

Jednym z aspektów edukacji włączającej jest współpraca placówek edukacyjnych z organami samorządowymi, takimi jak starostwa powiatowe. Jednostki te wskazują wszystkim zainteresowanym szkoły posiadające doświadczenie i pozytywne efekty w pracy z uczniami ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi i rozwojowymi, w tym zagrożonymi niedostosowaniem społecznym i niedostosowanymi społecznie. Należą do nich szkoły specjalne przy młodzieżowych ośrodkach socjoterapii oraz niektóre szkoły ogólnodostępne, które potrzebują też dodatkowego wsparcia w pracy z uczniami o takich potrzebach. Szkoły specjalne, które realizują kształcenie specjalne oraz zindywidualizowany tok nauczania, służą wsparciem i doświadczeniem dla kadr szkół ogólnodostępnych w kontekście realizacji założeń edukacji włączającej.

Wyzwaniem dla edukacji jest wprowadzanie włączenia do praktyki szkolnej, w tym wypracowanie modelu wsparcia oraz poszerzanie kompetencji nauczycieli, wychowawców, pedagogów i innych specjalistów. Kluczowe dla wdrażania edukacji włączającej jest nastawienie do pracy nauczycieli i wychowawców, którzy podejmują zadanie kształcenia się przez całe życie.

Jedną z propozycji współpracy pomiędzy szkołami specjalnymi a szkołami ogólnodostępnymi ma na celu:

- poszerzanie kompetencji, w tym wiedzy, umiejętności i doświadczenia nauczycieli i innych specjalistów;
- budowanie systemu wymiany doświadczeń;
- poszukiwanie bardziej adekwatnych metod pracy dydaktycznej i wychowawczej.

¹⁰ <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/edukacja-wlaczajaca> [dostęp: 1.12.2021].

W odniesieniu do uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym bądź niedostosowanych społecznie ważne jest eliminowanie przyczyn i przejawów m.in. zaburzeń zachowania i zaburzeń adaptacyjnych poprzez specjalistyczne wsparcie psychologów, terapeutów rodzinnych i socjoterapeutów. Istotne jest przygotowanie wychowanków do życia w zgodzie z obowiązującymi normami społecznymi i prawnymi, a także wzmacnianie pozytywnych relacji w środowisku rodzinnym wychowanków. Proces socjalizacji jest bardzo ważny. Ukierunkowany jest bowiem na eliminowanie lub zmniejszenie poziomu zaburzeń, zwłaszcza zachowania, nadpobudliwości i zaburzeń emocjonalnych u dzieci i młodzieży. Zaburzenia te zakłócają rozwój osobisty i społeczny oraz powodują trudności szkolne.

Z tego względu kluczowym zadaniem pracowników oświaty jest kompleksowe podejście do uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi oraz ich środowiska. Głównym wyzwaniem staje się przeorganizowanie pracy szkół ogólnodostępnych, przy czym chodzi nie tylko o zapewnienie kształcenia wysokiej jakości, ale również o wzmocnienie uczniów w zakresie funkcjonowania społecznego i emocjonalnego.

Rozwój ucznia może być wspierany przez różne działania szkoły. Należy do nich przede wszystkim specjalna organizacja nauki, dotycząca treści, metod i warunków pracy, a także dostosowanie wymagań edukacyjnych oraz zapewnienie wykwalifikowanej kadry.

Szkoły ogólnodostępne powinny umożliwić uczniowi oraz jego rodzinie dostęp do odpowiednich specjalistów – pedagogów, psychologów, terapeutów rodzinnych, terapeutów pedagogicznych, socjoterapeutów, nauczycieli wspomagających.

Ważnym elementem rozwoju szkoły w kierunku włączania jest również wykorzystanie dotychczasowych doświadczeń nauczycieli i innych specjalistów praktykujących w szkołach specjalnych. Kluczowe w tym aspekcie znaczenie dla nauczycieli¹¹ szkół ogólnodostępnych mają:

- Różnorodność, gdzie główną kompetencją jest uznanie różnic istniejących między uczniami i potraktowanie tych różnic jako zalety i czynnika sprzyjającego edukacji.
- Przekonanie, że wszyscy uczniowie są równi i mają równe prawa. Co więcej, nie należy oddzielać zagadnienia edukacji włączającej i jakości kształcenia. Innymi słowy, chodzi o pełne włączenie dzieci ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi przy jednoczesnym zachowaniu wysokiej jakości nauczania.
- Wspieranie wszystkich uczniów. Nauczyciel wspomaga każdego ucznia w przyswajaniu treści programowych, doskonaleniu umiejętności społecznych oraz w rozwoju emocjonalnym. Ponadto spodziewa się, że każdy uczeń osiągnie znaczące postępy w nauce, na miarę swoich możliwości, poprzez zastosowanie

¹¹ https://www.european-agency.org/sites/default/files/te4i-profile-of-inclusive-teachers_Profile-of-Inclusive-Teachers-PL.pdf [dostęp: 1.12.2021].

skutecznych form i metod nauczania w grupach klasowych, gdzie uczęszczają uczniowie ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi.

- Nastawienie na współpracę. Kompetencją w tym obszarze jest uznanie doniosłej roli współdziałania i pracy zespołowej. Kluczowa będzie tu współpraca zarówno z rodzicami i rodzinami ucznia, jak i z instytucjami zewnętrznymi z sektora oświaty.
- Indywidualny rozwój zawodowy nauczycieli. Nauczanie oznacza dla nich uczenie się przez całe życie i odpowiedzialność za doksztalcanie się. Nauczyciele powinni wyciągać wnioski z dotychczasowych doświadczeń oraz szukać właściwych rozwiązań sytuacji, z którymi spotykają się na co dzień.

Ważna w aspekcie włączania jest współpraca wewnętrzna i zewnętrzna, zwłaszcza z rodzicami. To właśnie w rodzinie dziecko ma styczność z pierwszymi relacjami społecznymi, które z różnych powodów mogą ulegać zakłóceniu. Istotne jest tu podejście systemowe – kiedy zaburzony zostaje jeden element w funkcjonowaniu rodziny, traci na tym całe środowisko. Pomoc udzielana rodzicom ma więc wymierne efekty w funkcjonowaniu dziecka.

Budowanie klimatu szkoły włączającej wymaga zaspokojenia potrzeb, w tym potrzeby bezpieczeństwa, elastyczności ze strony kadry, nastawienia na wprowadzanie określonych zmian, życzliwej atmosfery pracy, wzajemnego szacunku, serdeczności w relacjach nauczyciel – uczeń, jak i uczeń – uczeń oraz nauczyciel – nauczyciel.

Szkoły ogólnodostępne powinny przedstawiać bogatą ofertę edukacyjną oraz metody dostosowania wymagań edukacyjnych do indywidualnych możliwości i potrzeb uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie. W ten sposób zapewnią wychowankom wszechstronny rozwój – edukacyjny, emocjonalny i społeczny.

Jak już zaznaczono, w ostatnich latach następuje wzrost liczby uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi, w tym zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie. Wielu uczniów wymaga dodatkowego wsparcia ze względu na trudności w nauce, problemy emocjonalne, ograniczenia edukacyjno-wychowawcze czy wynikające z uwarunkowań środowiska rodzinnego itd.

Wdrażanie założeń edukacji włączającej narzuca zatem konieczność zmiany dotychczasowych przyzwyczajeń, przekonań i postaw nie tylko przez uczniów, ale wszystkich uczestników procesu edukacyjnego.

8. Dostosowania warunków edukacyjnych dla uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie – teoria i praktyka

Przepisy prawa oświatowego wskazują, którym uczniom przysługuje dostosowanie wymagań edukacyjnych. Zgodnie z *Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych*¹² wymagania edukacyjne¹³ dostosowuje się do indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych ucznia posiadającego:

- orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego;
- orzeczenie o potrzebie indywidualnego nauczania;
- opinię poradni psychologiczno-pedagogicznej, w tym poradni specjalistycznej, o specyficznych trudnościach w uczeniu się lub inną opinię poradni psychologiczno-pedagogicznej, w tym poradni specjalistycznej, wskazującą na potrzebę takiego dostosowania;
- opinię lekarza o ograniczonych możliwościach wykonywania przez ucznia określonych ćwiczeń fizycznych na zajęciach wychowania fizycznego, a także ucznia nieposiadającego orzeczenia lub opinii, który jest objęty pomocą psychologiczno-pedagogiczną w szkole.

Orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na zagrożenie niedostosowaniem społecznym bądź niedostosowanie społeczne wydają specjaliści z poradni pedagogiczno-psychologicznej¹⁴.

Nauczyciel zobowiązany jest, na podstawie orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego¹⁵, dostosować oczekiwania edukacyjne do indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia oraz jego możliwości psychofizycznych. Kluczowe w tym

¹² *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych*, Dz.U. 2019, poz. 373, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000373> [dostęp: 1.12.2021].

¹³ Wymagania edukacyjne, o których mowa w art. 44b ust. 8 pkt 1 *Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*.

¹⁴ *Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 września 2017 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych*, Dz.U. 2017, poz. 1743, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170001743/O/D20171743.pdf> [dostęp: 1.12.2021].

¹⁵ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach*, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1280, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200001280> [dostęp: 1.12.2021].

Obwieszczenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 lipca 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1309, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200001309> [dostęp: 1.12.2021].

kontekście jest stworzenie **arkusza wielospecjalistycznej oceny poziomu funkcjonowania ucznia**. Dokument ten wskazuje na:

- zasoby, w tym mocne strony ucznia, jego potencjał i możliwości;
- obszary do pracy, w tym trudności ucznia, przyczyny niepowodzeń edukacyjnych, bariery i ograniczenia;
- planowane działania, w tym zakres i charakter wsparcia.

Dane obszary opisywane są przez wszystkie osoby mające styczność z uczniem: nauczycieli, wychowawców, psychologów, terapeutów, lekarzy, rodziców. Arkusz przewiduje także ocenę monitorującą, czyli podsumowanie osiągnięć ucznia.

Drugim dokumentem mającym za zadanie określenie dostosowania wymagań dla uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym lub niedostosowanych społecznie jest **arkusz indywidualnego programu edukacyjno-terapeutycznego**. Program opracowywany jest przez zespół, który tworzą nauczyciele i specjaliści pracujący z uczniem. Indywidualny program edukacyjno-terapeutyczny określa zakres i sposób dostosowania wymagań edukacyjnych do indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych ucznia poprzez zastosowanie odpowiednich metod i form pracy. Dokument powinien także opisywać zintegrowane działania nauczycieli i specjalistów, prowadzących zajęcia z uczniem.

U uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym lub niedostosowanych społecznie stwierdza się najczęściej zaburzenia rozwojowe lub specyficzne trudności w uczeniu się, które utrudniają sprostanie wymaganiom. Uczniów tych charakteryzują:

- obniżone poczucie własnej wartości, niepewność;
- niechęć do wystąpień na forum grupy;
- trudności z koncentracją, pamięcią, nauką;
- wysoka absencja spowodowana wagarowaniem;
- niska wytrwałość w realizacji zadań;
- postawa opozycyjno-buntownicza;
- opór wobec nakazów;
- zdemoralizowanie w zakresie języka;
- spożywanie alkoholu oraz innych substancji psychoaktywnych, palenie papierosów;
- przywłaszczanie cudzych rzeczy;
- łatwość wchodzenia w konflikty, impulsywność, wybuchowość;
- stosowanie przemocy fizycznej i psychicznej, skłonność do bójek;
- nadpobudliwość, wybuchy złości, lęku, płaczu, agresja słowna, fizyczna, autoagresja;
- unikanie kolegów lub nadmierne uleganie ich wpływom;
- prowokowanie kłótni, dokuczanie innym, skłonność do kłamstwa;
- niechęć do obowiązków szkolnych, bunt wobec obowiązujących zasad, brak motywacji do wysiłku.

Zaburzenia zachowania stanowią złożony zespół problemów emocjonalnych oraz postępowania dzieci i młodzieży. Dziecko ma poważne trudności z opanowaniem i przestrzeganiem zasad moralnych oraz zachowaniem się w sposób akceptowany społecznie¹⁶. Nie uznaje autorytetu dorosłych, nie respektuje podstawowych reguł życia społecznego, przejawia zachowania agresywne, które zagrażają zdrowiu fizycznemu innych osób, często niszczy przedmioty stanowiące jego własność, jak również należące do innych, okłamuje, kradnie, wychodzi z domu i nie dociera do szkoły, zdarzają mu się także ucieczki w nieznaną na okres dłuższy niż kilka godzin. Zaburzenia zachowania są rozpoznawane, kiedy charakterystyczny dla dziecka wzorzec aspołecznego postępowania powtarza się wielokrotnie, wykazuje cechy stałości i dotyczy poważnego naruszania praw innych ludzi oraz łamania norm społeczno-etycznych.

Zaburzenie adaptacyjne z kolei to dolegliwość psychiczna, która powstaje pod wpływem nowych okoliczności życiowych. Objawia się nadmiernymi stanami stresu, przygnębieniem, niepokojem i rozstrojem emocjonalnym w obliczu stresujących lub traumatycznych przeżyć.

Każde dziecko prędzej czy później musi zmierzyć się z trudnymi sytuacjami. Niektóre osoby są bardziej odporne, inne gorzej znoszą stresujące przeżycia. Jeśli dziecko walczy, by przystosować się do nowej sytuacji, może to być oznaką realnego problemu. Im wcześniej zdamy sobie z tego sprawę i podejmiemy odpowiednie kroki, tym skuteczniej ochronimy dziecko przed poważnymi konsekwencjami, często zdrowotnymi.

Mocną stroną uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym i niedostosowanych społecznie jest to, że potrafią odwzajemnić okazane im zaufanie, sympatię czy zrozumienie i pomoc. Często są to osoby samodzielne, dobrze zorganizowane, co pomaga im walczyć o swoje.

Określając wymagania i dostosowania, nauczyciel powinien brać pod uwagę zalecenia zawarte w orzeczeniu, jak i trudności edukacyjne ucznia rozpoznane w trakcie trwania nauki. Wymagania edukacyjne dobrze jest ustalić na takim poziomie, aby uczeń był w stanie im sprostać. Oczekiwania te powinny skłaniać ucznia do wysiłku edukacyjnego adekwatnego do jego możliwości.

Dostosowanie warunków i wymagań poprzez wprowadzenie indywidualnego programu edukacyjno-terapeutycznego pozwala na budowanie tożsamości ucznia, wzmacnia poczucie przynależności do grupy, rozwija jego autonomię, poczucie godności, przygotowuje go do funkcjonowania w społeczeństwie, pomaga rozumieć i przestrzegać normy i zasady współżycia społecznego. Tym samym definiowane są warunki nauki, specjalne metody i formy pracy, dostosowania wymagań edukacyjnych, zindywidualizowana organizacja kształcenia.

¹⁶ <https://psychologia.edu.pl/czytelnia/61-remedium/565-zaburzenia-zachowania-u-dzieci-i-mlodziezy.html> [dostęp: 1.12.2021].

Są to wskazania i zalecenia polegające na indywidualizowaniu pracy na zajęciach edukacyjnych – dostosowaniu wymagań edukacyjnych, metod pracy, tempa i zakresu przekazywanych treści programowych do indywidualnych potrzeb rozwojowych oraz możliwości psychofizycznych ucznia. Celem jest uzyskanie przez ucznia wymiernych efektów. Na wskazania te składają się następujące działania:

- W razie potrzeby wydłużanie czasu pracy podczas klasówek i prac samodzielnych, kontrola postępów realizowanych zadań, ewentualne wyjaśnianie wątpliwości w sytuacjach niejasnych dla ucznia, aby wiedza mogła być na bieżąco osiągnana i wykorzystywana w dalszej nauce.
- Wszechstronne stymulowanie rozwoju poprzez rozwijanie zainteresowań i stworzenie możliwości wykazania się w jakiejś dziedzinie.
- Rozwijanie motywacji i wiary we własne możliwości, akcentowanie mocnych stron ucznia i jego starań.
- Udział w zajęciach wyrównawczych w celu niwelowania braków programowych z podstawowych przedmiotów.
- Dłuższe utrwalanie i dzielenie na mniejsze partie materiału sprawiającego trudności.
- Ocenianie toku rozumowania, zwracanie większej uwagi na wysiłek włożony w wykonanie zadania niż ostateczny efekt pracy.
- Zachęcanie do czytania książek, angażowanie w realizację zadań wzmacnianie poczucia kompetencji i pozytywnego obrazu siebie.
- Koncentrowanie się na wzmocnieniach pozytywnych oraz wzmacnianie zachowań pożądanych – zwracanie uwagi na zachowania pożądane, zgodne z oczekiwaniami, stosowanie pochwał opisowych.

Mocną stroną szkół ogólnodostępnych w kontekście edukacji włączającej jest kadra – zarówno pedagogiczna, jak i niepedagogiczna, stanowiąca potencjał, który można wykorzystać. Kompetentny zespół, w którym wszyscy pracownicy, także niepedagogiczni, włączeni są w proces edukacyjny i wychowawczy, stanowi podstawę działania szkoły. Są wśród nich: nauczyciele, wychowawcy, psycholodzy, pedagodzy szkolni, pedagodzy specjaliści, w tym pedagodzy resocjalizacji i socjoterapeuci.

W celu tworzenia w szkołach spójnego systemu pracy z uczniami ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi nauczycielom i specjalistom warto zaproponować odpowiednie kursy czy programy doskonalące. Wsparciem może być również stworzenie zaplecza sprzętowego i pomocy dydaktycznych, np. gabinetu pedagoga i gabinetu psychologa, wyposażonych w monitory interaktywne ze specjalistycznymi aplikacjami.

Kluczowe dla funkcjonowania szkół ogólnodostępnych w kontekście realizacji zadań edukacji włączającej jest podejście kompleksowe, czyli praca dotycząca wszystkich sfer aktywności dziecka. Dopiero takie działania przynoszą trwałe rezultaty. Należy przy tym pamiętać, że

oddziaływania wykraczają poza szkołę. Bardzo ważne jest zatem dbanie o poprawę relacji w środowisku rodzinnym, m.in. poprzez terapię rodzinną czy warsztaty dla rodziców.

Praca z uczniami mającymi za sobą spory bagaż doświadczeń szkolnych, rodzinnych i życiowych, doświadczeń trudnych, a niejednokrotnie traumatycznych, obciąża cały zespół specjalistów do ciągłego zainteresowania sferą emocjonalną dziecka i bycia wrażliwym na jego potrzeby. Ważne jest wychodzenie poza schematy i poszukiwanie nowych rozwiązań.

Trudności w wielu szkołach powodują próby stosowania starych metod do rozwiązywania nieznanymi dotąd problemów. Niestety, życie stawia przed nami nowe i trudne wyzwania, co do których zastosowanie „sprawdzonych” rozwiązań czasem okazuje się nieadekwatne.

Alternatywą dla tradycyjnego sposobu pracy jest ocenianie kształtujące (OK)¹⁷, które może być wykorzystywane zarówno w praktyce dydaktycznej, jak i wychowawczej. Ocenianie kształtujące może sprawdzić się u uczniów, u których klasyczne nauczanie zawiodło. Są to m.in. uczniowie zagrożeni niedostosowaniem społecznym oraz niedostosowani społecznie.

W założeniach OK dobry nauczyciel nie uczy dzieci, dobry nauczyciel uczy się wraz z uczniami i od uczniów oraz sprawia, że oni uczą się sami od siebie. Idea oceniania kształtującego sprowadza się do zastosowania kilku elementów: zamiast tematu, podaje się uczniom, sformułowany w ich języku, cel lekcji. Do celu lekcji stosuje się tzw. kryteria sukcesu, na podstawie których uczeń pozna, że skorzystał z zajęć w pełni. Spełnienie kryteriów sukcesu mówi także o spełnionym celu lekcji. Podstawą ewaluacji postępów czynionych w nauce jest rzetelna informacja zwrotna, precyzyjnie określająca stopień opanowania materiału, wskazująca ewentualne niedociągnięcia oraz nadająca kierunek dalszej nauce. Nauczyciele i wychowawcy edukacji włączającej otwierają głowy, a nie dzienniczki uwag, budzą ciekawość, a nie lęk, organizują proces dydaktyczny i wychowawczy w taki sposób, aby uczeń odczuwał w związku z nim radość i satysfakcję, a nie obowiązek. Ponadto motywują, dopingują i umacniają w poczuciu własnej wartości i poczuciu wpływu na własny rozwój.

W myśl założeń OK działania są zawsze uzależnione od indywidualnych potrzeb uczniów, rozpoznanych trudności, czynników mających wpływ na funkcjonowanie ucznia w określonym środowisku, możliwości i indywidualnych predyspozycji konkretnego ucznia, a także wyznaczonych priorytetów.

¹⁷ <https://epedagogika.pl/dzialania-opiekuncze-i-wychowawcze/ocena-moze-kszaltowac-2260.html> [dostęp: 1.12.2021].

9. Zaspokajanie potrzeb uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Studium przypadku

Poniżej przedstawiony został sprawdzony model dostosowania warunków i zaspokajania potrzeb psychofizycznych uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi na przykładzie dziecka o cechach hiperkinetycznych, z deficytami uwagi, nadpobudliwością i impulsywnością.

Zespół nadpobudliwości psychoruchowej, nazywany jest też w klasyfikacji ICD-10¹⁸ zespołem hiperkinetycznym¹⁹, zaś w literaturze angielskiej i amerykańskiej często pojawia się skrót ADHD (ang. *Attention Deficit Hyperactivity Disorder*), czyli zaburzenie z deficytem uwagi i nadruchliwością. Zespół ten objawia się trwałymi sposobami zachowania, układającymi się w charakterystyczną triadę objawów: problemy z utrzymaniem uwagi, kontrolą impulsywności, nadmierna ruchliwość. Ponadto występują u dziecka zaburzenia zachowania, zaburzenia adaptacyjne oraz zagrożenie niedostosowaniem społecznym.

Ocena funkcjonowania dziecka zostaje przedstawiona z uwzględnieniem potencjału rozwojowego oraz mocnych stron i uzdolnień, a także występujących w środowisku nauczania i wychowania barier i ograniczeń utrudniających jego funkcjonowanie. U ucznia stwierdza się rozwój intelektualny kształtujący się na poziomie przeciętnym, umiejętność sprawnego rozwiązywania zadań logicznych, czytania i pisanie.

Określone zostają także zalecane warunki i formy wsparcia, umożliwiające realizację indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia, w tym warunki rozwijania jego potencjalnych możliwości i mocnych stron, wzmacniania aktywności i uczestnictwa w życiu szkoły. Do warunków tych należą:

- Stosowanie metod pracy osłabiających dysfunkcyjne objawy występujące u ucznia:
  - pomoc przy objawach nadpobudliwości, która ułatwi kontrolowanie przez ucznia swojej nadruchliwości i pozwoli na ukierunkowanie aktywności;
  - akceptowanie aktywności ucznia, która nie zaburza pracy na lekcji;
  - wyznaczenie określonych dodatkowych zadań w klasie, takich jak wytarcie tablicy, rozdanie materiałów, pilnowanie czasu;
  - pomoc w razie objawów impulsywności, która pozwoli na wzmocnienie kontroli zachowań i emocji ucznia i ma także za zadanie osłabienie napięcia wewnętrznego, a co z kolei poprawi funkcjonowanie ucznia na lekcji i w grupie rówieśniczej;
  - stosowanie pozytywnych wzmocnień, chwalenie za występowanie akceptowanych zachowań, co pozwoli na ich wzmocnienie;

¹⁸ <https://bml.pl/narzedzia/icd10/> [dostęp: 1.12.2021].

¹⁹ W ICD-11: „zaburzenia z deficytem uwagi i nadaktywnością” (w tym ADHD u dzieci i ADHD u dorosłych).

- w sytuacji wybuchu emocjonalnego danie uczniowi przestrzeni w celu osłabienia silnej reakcji emocjonalnej, w miarę możliwości odizolowanie go, zostawienie w spokoju, jednak z zachowaniem obecności przy nim, słownym uspokajaniu, wyciszaniu;
  - wyznaczanie stałych konsekwencji za nieprzestrzeganie zasad i norm szkolnych lub klasowych, poprzedzone rozmową na ten temat;
  - rozpoczynanie pracy od wprowadzenia pojedynczej zasady, a potem kolejnych, przy czym bardzo ważne jest ich ujednoczenie z normami obowiązującymi w domu, po wcześniejszej rozmowie z rodzicami;
  - osłabianie rozpraszania uwagi ucznia, wydłużanie czasu koncentracji na bodźcu, co podwyższy efektywność pracy ucznia i wzmocni jego motywację do pracy;
  - minimalizowanie bodźców w miejscu, gdzie dziecko się uczy, np. pozostawianie na stole tylko tych przedmiotów, z których korzysta, robienie krótkich, systematycznych przerw podczas pracy;
  - kierowanie do ucznia krótkich, ustalonych wcześniej komunikatów poprzez położenie ręki na ramieniu dziecka, wypowiedzenie jego imienia;
  - dzielenie materiału na etapy, przypominanie uczniowi o tym, co ma zrobić, powtarzanie poleceń;
  - wzmacnianie zachowań pożądanых.
- Zajęcia rewalidacyjno-ogólnorozwojowe w celu rozwijania u ucznia syntezy słuchowej, percepcji i pamięci wzrokowej.
  - Rozwijanie zainteresowań, mocnych stron ucznia, wykorzystywanie jego zainteresowań i aktywizowanie go w grupie rówieśniczej. Dzięki temu uczeń często wzmacnia swoją samoocenę, poprawia się jego funkcjonowanie w grupie i klasie, co wpływa korzystnie na jego rozwój emocjonalny i społeczny.
  - Indywidualna opieka psychologa i pedagoga szkolnego, zwłaszcza w sytuacjach obserwowanego silnego wzburzenia czy wybuchu złości.
  - Włączenie ucznia w zajęcia sportowe w celu obniżenia wewnętrznego napięcia, łagodzenia stresu i impulsywności, jak również wzmacniania jego zasobów.

Aby dostosowanie warunków było efektywne, warto podczas zajęć wyznaczać do realizacji następujące cele rozwojowe i terapeutyczne:

- Osłabienie dysfunkcyjnych objawów zachowania, impulsywności i nadpobudliwości.
- Rozwijanie umiejętności radzenia sobie z trudnymi uczuciami, tj. ze złością, lękiem, smutkiem oraz wzmacnianie kontroli emocjonalnej dziecka.
- Rozwijanie umiejętności interpersonalnych poprzez wprowadzenie systematycznych i intensywnych zajęć socjoterapeutycznych, które pozwolą na budowanie satysfakcjonujących relacji z innymi ludźmi, umożliwią zaspokojenie ważnych potrzeb w sposób akceptowany społecznie i zgodny z przyjętymi normami oraz poprawią jakość życia.

- Kontynuacja opieki lekarza psychiatry lub innego specjalisty w celu dostosowania metod leczenia do aktualnego stanu zdrowia.
- W sytuacji pogorszenia się funkcjonowania konieczne jest rozpoczęcie psychoterapii rodzinnej w celu osłabienia dysfunkcyjnych zachowań.
- Aktywne włączenie rodziców w proces terapeutyczny w zakresie ujednoczenia zasad obowiązujących w szkole i w domu, wypracowania konsekwencji za ich nieprzestrzeganie oraz rozwijania u rodziców umiejętności skutecznego radzenia sobie z dysfunkcyjnymi zachowaniami dziecka. Ma to na celu podwyższenie efektywności oddziaływań terapeutycznych.

Model dostosowania warunków edukacyjnych, czyli działań ukierunkowanych na poprawę funkcjonowania ucznia i wzmacnianie jego uczestnictwa w życiu szkoły, tworzą:

- aktywne włączenie ucznia w różne przedsięwzięcia klasowe i szkolne – kółka zainteresowań, wycieczki szkolne, imprezy okolicznościowe, projekty w celu rozwijania umiejętności prospołecznych niezbędnych w budowaniu satysfakcjonujących relacji z innymi i wzmacniania poczucia przynależności do grupy klasowej i społeczności szkolnej;
- wykorzystywanie mocnych stron ucznia w pracy na rzecz klasy lub szkoły w celu wzmacniania poczucia sprawczości i wiary we własne możliwości.

Zalecane sposoby oceny efektywności działań podjętych przez szkołę obejmują:

- wyniki ewaluacji zajęć socjoterapeutycznych;
- obserwację zachowań ucznia na terenie szkoły, do której uczęszcza, oraz wnioski z niej wypływające, a które odzwierciedlane są podczas spotkań zespołów powoływanych w sprawie ucznia;
- wywiad z rodzicami odnośnie prezentowanych przez ucznia zachowań w domu. Tu jeszcze raz warto podkreślić znaczącą rolę współpracy z rodzicami, zachowania z nimi kontaktu i włączenia ich w proces edukacyjny.

Nauczyciel jest dla ucznia osobą wspierającą – w miarę potrzeb wydłuża mu czas potrzebny na wykonanie zadania, docenia jego najmniejsze sukcesy, włącza go do pracy zespołowej w różnych grupach, dba o jego dobre relacje w grupie i utrzymywanie partnerskich relacji, stwarza atmosferę akceptacji i życzliwości, służy życzliwą korektą, wzmacnia podnoszenie samooceny oraz wiary we własne możliwości.

Zakres dostosowania wymagań edukacyjnych obejmuje również:

- ograniczenie nauczanych treści do tych, które są niezbędne do dalszej edukacji;
- formułowanie przekazu słownego w sposób jasny i jednoznaczny;
- zwiększenie czasu na zapoznanie się z treścią pytań i przygotowanie wypowiedzi ustnych oraz pisemnych;
- naprowadzanie, wyjaśnianie i wspieranie toku myślenia podczas wykonywanych zadań;

- przygotowywanie sprawdzianów i prac klasowych w formie i zakresie dostosowanym do możliwości percepcyjnych i poznawczych ucznia;
- indywidualne wspieranie przy pojawiających się trudnościach oraz sprawdzanie, czy uczeń rozumie przekazywane treści;
- ocenianie toku i poprawności rozumowania, a nie tylko prawidłowość końcowych wyników;
- obniżanie progu wymagań, aby nie zniechęcać niepowodzeniami, ale dopingować za pomocą sukcesów;
- unikanie sprawdzania wiadomości z obszernych partii materiału oraz dzielenie go na fragmenty, które uczeń będzie w stanie przyswoić;
- stosowanie elementów oceniania kształtującego, precyzyjne formułowanie celów edukacyjnych, a także wskazywanie bardzo konkretnych, znajdujących się w zasięgu ucznia, form ich realizacji;
- wymienianie z uczniem informacji zwrotnych na temat jego postępów w nauce i ewentualnych braków wymagających skorygowania oraz podkreślanie sukcesów i niepiętnowanie błędów, lecz wskazywanie konstruktywnych metod ich wyeliminowania w przyszłości.

W procesie dydaktycznym i wychowawczym pomocne jest tworzenie przyjaznej atmosfery – dlatego należy dążyć do relacji opartej na zaufaniu. Kwestie sprawiające uczniowi trudności dobrze jest osadzić w znanym mu kontekście oraz odwoływać się często do przykładów bliskich uczniowi. Umożliwienie aktywności w sferach, które stanowią jego mocne strony, wspomogą budowanie atmosfery zaufania i wiary we własne siły. Pozostawanie w stałym kontakcie i konsultowanie istotnych kwestii dotyczących ucznia ze specjalistami oraz wychowawcami wpłynie pozytywnie na zaspokojenie rozwojowych i edukacyjnych potrzeb dziecka.

10. Modele pracy z uczniami ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi w systemach edukacyjnych na świecie

System skandynawski na przykładzie szkoły fińskiej²⁰

Skandynawski system edukacji oparty jest na wartościach uniwersalnych, takich jak wzajemne zaufanie, edukacja bez stresu czy równość. Powszechnie panuje opinia, że jest to jeden z najlepiej funkcjonujących systemów oświaty na świecie. Szkoły fińskie oferują wyrównawcze programy nauczania, które są zindywidualizowane i dostosowane do potrzeb każdego ucznia. Posiadają bogatą ofertę zajęć dla dzieci ze zróżnicowanymi

²⁰ <https://dziecisawazne.pl/przyklad-z-gory-rzecz-o-skandynawskim-modelu-edukacji/> [dostęp: 1.12.2021].

potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. W systemie tym znaczące jest wyrównywanie szans i ważny jest każdy uczeń.

Innowacją w fińskiej oświacie, którą warto wdrożyć w każdym systemie, jest idea szkolnych korepetycji. Wszyscy uczniowie otrzymują potrzebną pomoc w ramach zajęć szkolnych. Grupy wyrównawcze liczą dziesięcioro uczniów i są prowadzone przez odpowiednio przygotowanego nauczyciela.

Na wyrównanie szans edukacyjnych pozwala wczesna diagnoza ucznia. Szkoła umożliwia uczniom ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi nadrobienie zaległości w taki sposób, aby mogli ukończyć naukę w terminie. Zadaniem fińskiego nauczyciela jest więc jak najszybsze rozpoznanie potrzeb ucznia i jak najwcześniejsze wdrożenie odpowiednich środków i metod²¹.

W każdej szkole znajduje się specjalny zespół specjalistów, który zajmuje się uczniami ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi. W skład takiej grupy wchodzi: dyrektor szkoły, pedagog, psycholog, pielęgniarka, pracownik społeczny oraz nauczyciel, który rozpoznał problemy ucznia. Spotkania zespołu odbywają się dwa razy w miesiącu. W większości szkół w takim spotkaniu uczestniczą również rodzice. Zespół ma za zadanie zidentyfikować trudności występujące u ucznia i podjąć decyzję o udzieleniu mu wsparcia oraz formy pomocy.

Jeżeli z powodu zaburzeń intelektualnych, emocjonalnych, niepełnosprawności, choroby lub innych przyczyn uczeń nie jest w stanie uczyć się w szkole ogólnodostępnej, zostaje wówczas przeniesiony do klasy specjalnej, która działa w obrębie tej samej szkoły lub trafia do innej instytucji, oferującej kształcenie dla uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi. Każdy uczeń, który jest objęty kształceniem specjalnym, posiada indywidualny program edukacyjno-terapeutyczny.

Za jedno z najważniejszych osiągnięć fińskiego systemu edukacji należy uznać wyrównywanie szans edukacyjnych. Obowiązkiem nauczyciela jest kierowanie się dobrem wszystkich dzieci. Uczniowie, którzy przeżywają chwilowe trudności lub mają szczególne potrzeby, dostają fachowe wsparcie. Warto dodać, że efekty tych działań są imponujące. Finlandia odnotowuje najmniejszą różnicę między uczniami osiągającymi najwyższe i najniższe noty²².

System brytyjski²³

Brytyjski system edukacji, obejmujący kształcenie uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi, jest dość stabilny i przemyślany. U jego podstaw leżą

²¹ <https://system-edukacji-w-finlandii/> [dostęp: 30.11.2021].

²² Por. Walker T., (2017), *Fińskie dzieci uczą się najlepiej*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

²³ Werszner K., (2007), *Brytyjskie doświadczenia w kształceniu osób niepełnosprawnych*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, nr 2.

rozwiązania prawne, a za znaczącą należy uznać ustawę o dyskryminacji. Dokument ten zawiera wiele zapisów mówiących o współpracy szkół z instytucjami zewnętrznymi. Przyjęte rozwiązania zakładają współdziałanie placówek oświatowych z lokalnymi władzami, służbą zdrowia, pomocą socjalną i innymi organizacjami. Określają także zakres odpowiedzialności wobec uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi²⁴.

Za główny cel brytyjskiego systemu edukacji przyjęto stworzenie włączającego systemu edukacji specjalnej. Wyraża się on w założeniu, że uczniowie ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi mają prawo do kształcenia się w szkołach ogólnodostępnych. Celem takiego podejścia jest włączanie uczniów w społeczność rówieśników i środowisko lokalne. Realizacja tego zadania możliwa jest dzięki rozbudowywaniu szkół ogólnodostępnych pod względem technicznym i merytorycznym. Uznano, że takie działanie jest potrzebne, aby szkoły były przygotowane na przyjęcie wszystkich uczniów. Ważne jest także wsparcie przez środowiska lokalne działań na rzecz tych dzieci, zagwarantowanie rodzicom spełniania ich należnych praw oraz współpraca z instytucjami zewnętrznymi. W systemie edukacji specjalnej wszyscy nauczyciele pracujący w szkole są nauczycielami uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Odpowiedzialność za postępy edukacyjne ponosi cała kadra placówki, a nie tylko pedagogzy specjalni.

W brytyjskim systemie edukacji określono formy wsparcia, które odpowiadają problemom danego regionu oraz zaspokajają zróżnicowane potrzeby edukacyjne dzieci z orzeczeniami²⁵. Są to:

- okręgowe centra wsparcia, czyli placówki działające przy szkołach ogólnodostępnych. Oferują one dzieciom z orzeczeniami zakres usług, które ułatwiają im funkcjonowanie w społeczeństwie. Szkoły te organizują pracę od indywidualnego wspierania w klasie, do nauki w małych grupach uczniów o podobnych trudnościach;
- koordynator edukacji specjalnej, powoływany przez szkołę. Do jego zadań należy udoskonalanie prowadzonych działań na rzecz uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi oraz usprawnianie współpracy wewnętrznej i zewnętrznej. Koordynator współpracuje ze specjalistami bezpośrednio zajmującymi się dzieckiem, a także łączy pracę placówki z instytucjami zewnętrznymi;
- klasy specjalne, które są alternatywną formą organizacji edukacji w szkołach ogólnodostępnych;
- szkoły specjalne. Zdarza się, że niezależnie od wysiłków integracyjnych i merytorycznych dla części dzieci ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi najlepszym miejscem kształcenia jest szkoła specjalna. Uczniowie

²⁴ Werszner K., (2007), *Brytyjskie doświadczenia w kształceniu osób niepełnosprawnych*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, nr 2, s. 71–78.

²⁵ Zawiaślak A., (2004), *Edukacja specjalna w Wielkiej Brytanii na przykładzie hrabstwa Suffolk*, „Forum pedagogów specjalnych XXI wieku”, tom V, red. Pańczyk J., Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s.169–178.

szkół specjalnych posiadają orzeczenia o wymogu specjalistycznej i intensywnej pomocy, której nie może zapewnić im szkoła ogólnodostępna;

- edukacja poza szkołą. Takie rozwiązanie prowadzone jest wobec uczniów, którzy z różnych przyczyn nie mogą uczęszczać do szkół, np. z powodu długotrwałej choroby. Sytuacje takie zdarzają się jednak sporadycznie.

System edukacji krajów Unii Europejskiej na przykładzie systemu oświaty w Niemczech i we Włoszech²⁶

Szkolnictwo integracyjne w krajach Unii Europejskiej jest zróżnicowane pod względem stopnia rozwoju. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest zróżnicowanie narodowościowe, liczba obywateli danego kraju, określone tradycje historyczne i kulturowe, stopień rozwoju cywilizacyjnego, sytuacja ekonomiczna społeczeństwa oraz postęp pedagogiki specjalnej rozumianej jako dyscyplina naukowa²⁷.

Edukację dzieci w państwach Unii Europejskiej można podzielić następująco:

- kraje, gdzie stopień szkolnictwa specjalnego jest wysoki, jednak włączenie czy integracja następują wolno – Niemcy, Holandia, Belgia, Francja i Luksemburg;
- kraje, gdzie rozwój szkolnictwa specjalnego jest dość dynamiczny, w których tradycje integracyjne są dosyć świeże, ale obecnie nie napotykają na żadne trudności i mogą się swobodnie rozwijać, a uczniowie ze zróżnicowanymi potrzebami kształcą się w szkołach ogólnodostępnych – Hiszpania, Grecja, Austria, Portugalia i Irlandia;
- kraje o najwyższym wskaźniku włączenia, gdzie edukacja specjalna posiada znaczne tradycje, które sprawiają, że możliwe było wypracowanie szeregu doświadczeń – Włochy, Szwecja, Dania, Finlandia; z krajów pozaunijnych – Wielka Brytania, Norwegia, Islandia i USA²⁸.

W niemieckim systemie oświaty kształcenie integracyjne rozwija się od 1988 r. Zwrócono wówczas uwagę, że system edukacji musi być bardziej dostosowany do specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych uczniów z niepełnosprawnościami. Od 1994 r. kształcenie uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami stało się wspólnym celem wszystkich szkół ogólnodostępnych. Od tego czasu funkcjonują w Niemczech klasy integracyjne, które łączą wszystkich uczniów. Klasy te posiadają zredukowaną liczbę uczniów, dzięki czemu możliwe jest różnicowanie celów kształcenia. Lekcje prowadzone są przez dwóch nauczycieli, a jeden z nich jest pedagogiem specjalnym. W niemieckim szkolnictwie integracyjnym wyróżnić można dwa główne modele:

²⁶ Łysek J., (2002), *Kształcenie integracyjne w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 1, 2, s. 9–15.

²⁷ Por. Kosakowski C., (1997), *Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, s. 4.

²⁸ Wasiukiewicz-Rogulska M., (2019), *Edukacja włączająca w Europie – szansa czy utopia?*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 69.

- pierwszy model prezentuje klasy integracyjne z czworgiem do sześciorga dzieci z różnymi potrzebami i do osiemnastorga dzieci bez takich potrzeb. Na większości zajęć obecny jest drugi pedagog – nauczyciel specjalny.
- drugi model funkcjonowania szkoły niemieckiej pokazuje, że szkoła ogólnodostępna należąca do danego regionu przyjmuje dzieci niepełnosprawne. Chodzi o model integracji ze względu na bliskość miejsca zamieszkania, szkoła taka przyjmuje kilkoro dzieci z niepełnosprawnością. Uczniowie ci są diagnozowani w trakcie uczęszczania do szkoły. Mamy tu do czynienia z przypadkiem diagnozy rozumianej jako proces²⁹.

Dla porównania warto przyrzeć się, jak funkcjonuje podobny system we Włoszech. Tam system edukacji włączającej istnieje od 1977 r., a osoby niepełnosprawne uczęszczają do szkół z uczniami pełnosprawnymi. W systemie włoskim rozpoczęcie nauki w szkole czy przedszkolu rozpoczyna się od diagnozy badającej funkcjonowanie dziecka. Określany jest dynamiczny profil funkcjonalny, oparty na potencjale odpowiadającym bieżącemu rozwojowi ucznia. Następnie opracowywany jest indywidualny plan nauczania, który umożliwia proces włączania ucznia w system kształcenia. Prowadzona jest ciągła ewaluacja i monitoring całego procesu integracji ucznia. Ma to na celu sprawdzenie, czy założone działania i udzielane wsparcie zostały odpowiednio dobrane i czy przyjęte zadania zostały zrealizowane.

System islandzki³⁰

U podstaw islandzkiego systemu edukacji leży równe prawo do kształcenia niezależnie od płci, dochodu rodziny, miejsca zamieszkania, wyznawanej religii, pochodzenia czy ewentualnego inwalidztwa. W szkole ogólnodostępnej uczniowie przygotowani są do życia i pracy w społeczeństwie. Program nauczania oparty jest na wzajemnym szacunku i tolerancji. Głównym celem edukacji jest przystosowanie ucznia do życia i pracy w społeczeństwie demokratycznym poprzez stworzenie odpowiednich warunków i dostosowań, które umożliwią naukę i indywidualny rozwój wszystkich dzieci, także tych ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. W specjalny sposób uczeni są również uczniowie, których islandzki nie jest pierwszym językiem. Wszyscy uczniowie uczą się tego samego materiału w podobnym tempie. Jedynie w sporadycznych sytuacjach tworzone są specjalne oddziały dla uczniów z trudnościami. W odrębnych szkołach kształcą się niewielki odsetek uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Zgodnie z tamtejszą ustawą o kształceniu obowiązkowym wszystkim uczniom należy zapewnić odpowiednie kształcenie. Uczniowie mają prawo uczęszczać do szkoły w rejonie zamieszkania. Każda szkoła ogólnodostępna zobowiązana jest do integracji niepełnosprawnych dzieci ze swego rejonu w ramach edukacji włączającej.

²⁹ Zacharuk T., (2008), *Student niepełnosprawny*, „Szkice i Rozprawy”, nr 8(1).

³⁰ <http://www.islandia.org.pl/system-eduk.html> [dostęp: 1.12.2021].

Bibliografia

Ciosek M., (2001), *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.

Domagała-Zyśk E., Knopik T., Oszwa U., (2017), *Diagnoza funkcjonalna rozwoju społeczno-emocjonalnego uczniów w wieku 9–13 lat*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Konopnicki J., (1971), *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Krakowiak K., (2017), *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Kosakowski C., (1997), *Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.

Łysek J., (2002), *Kształcenie integracyjne w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 1–2.

Malewski M., (2010), *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

Masłow A., (2013), *Motywacja i osobowość*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Model Funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą, (2021), Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Molenda J., Mirosław K., (2021), *Model pracy z uczniem niedostosowanym społecznie lub zagrożonym niedostosowaniem społecznym*, [w:] *Podniesienie efektywności kształcenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Materiały dla nauczycieli*, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej.

Uczniowie niedostosowani społecznie lub zagrożeni niedostosowaniem społecznym, (2021), Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 sierpnia 2017 r. w sprawie publicznych placówek oświatowo-wychowawczych, młodzieżowych ośrodków socjoterapii, specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych, specjalnych ośrodków wychowawczych, ośrodków rewalidacyjno-wychowawczych oraz placówek zapewniających opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania, Dz.U. 2017, poz. 1606, ze zm.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1280.

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 września 2017 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych, Dz.U. 2017, poz. 1743.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych, Dz.U. 2019, poz. 373.

Walker T., (2017), *Fińskie dzieci uczą się najlepiej*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Wasiukiewicz-Rogulska M., (2019), *Edukacja włączająca w Europie – szansa czy utopia?*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 69.

Werszner K., (2007), *Brytyjskie doświadczenia w kształceniu osób niepełnosprawnych*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, nr 2.

Zacharuk T., (2008), „Student Niepełnosprawny. Szkice i Rozprawy”, nr 8(1).

Zaremba L., (2014), *Specjalne potrzeby rozwojowe i edukacyjne dzieci i młodzieży*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Zawiślak A., (2004), *Edukacja specjalna w Wielkiej Brytanii na przykładzie hrabstwa Suffolk*, „Forum pedagogów specjalnych XXI wieku”, tom V, red. Pańczyk J., Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

<https://bml.pl/narzedzia/icd10/>

<https://dziecisawazne.pl/przyklad-z-gory-rzecz-o-skandynawskim-modelu-edukacji/>
https://www.european-agency.org/sites/default/files/te4i-profile-of-inclusive-teachers_Profile-of-Inclusive-Teachers-PL.pdf

<https://epedagogika.pl/dzialania-opiekuncze-i-wychowawcze/ocena-moze-kszaltowac-2260.html>

<https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/edukacja-wlaczajaca> <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000373> <http://www.islandia.org.pl/system-eduk.html>

<https://psychologia.edu.pl/czytelnia/61-remedium/565-zaburzenia-zachowania-u-dzieci-i-mlodziezy.html>

<https://system-edukacji-w-finlandii/>

<http://www.tutoringszkolny.pl/o-projekcie>

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

tel. 22 345 37 00

www.ore.edu.pl